

**ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ
ОЛИЙ ВА ЎРТА МАХСУС ТАЪЛИМ ВАЗИРЛИГИ**

**ЗАҲИРИДДИН МУҲАММАД БОБУР НОМИДАГИ
АНДИЖОН ДАВЛАТ УНИВЕРСИТЕТИ**

Кўлёзма ҳуқуқида
УДК 361 939

АБДУЛЛАЕВ МУҲАММАДИМИН ЭГАМБЕРДИЕВИЧ

**ЎЗБЕКИСТОНДА ФУҚАРОЛИК ЖАМИЯТИ ИНСТИТУТЛАРИНИ
ШАКЛЛАНТИРИШ ВА РИВОЖЛАНТИРИШ МАСАЛАЛАРИ**

5А 111601 - Маънавият асослари

**Магистр
академик даражасини олиш учун ёзилган**

ДИССЕРТАЦИЯ

Илмий раҳбар: доцент Ў.Қ.Убайдуллаев

Андижон – 2013

МУНДАРИЖА

Кириш	3
I боб. Ўзбекистонда фуқаролик жамияти институтларини шакллантиришнинг методологик асослари	8
1.1 Фуқаролик жамияти институти тушунчаси.....	8
1.2 Фуқаролик жамияти институтларини шакллантиришда “Кучли давлатдан-кучли фуқаролик жамияти сари” концептуал таъминининг ўрни ва аҳамияти	11
II боб. Ўзбекистонда жамият сиёсий соҳасини эркинлаштириш жараёнлари	26
2.1 Сиёсий партиялар фаолиятини эркинлаштириш соҳасидаги ислохотлар.....	26
2.2 Сайлов тизимини демократлаштириш – фуқаролик жамиятини шакллантириш омили	39
III боб. Ўзбекистонда фуқаролик жамияти институтларини ривожлантириш жараёнлари	56
3.1. Ўзини-ўзи бошқариш органлари фаолиятини эркинлаштиришга доир ислохотлар.....	56
3.2. Нодавлат-нотижорат ташкилотлари ва оммавий ахборот воситаларининг ривожланиш жараёнлари.....	65
Хулоса.....	87
Фойдаланилган адабиётлар рўйхати	90

Кириш

Мавзунинг долзарблиги. 1991 йил 31 августда Ўзбекистон Республикасининг давлат мустақиллиги эълон қилинди ва жаҳон ҳамжамиятида ёш мустақил давлат вужудга келди. Узоқ мустамлакачилик давридаги яккаҳоқим коммунистик диктатура остида яшаган ўзбек халқи эркинликка эришди.

Мустақилликнинг илк даврида мамлакатимиз раҳбари мамлакатимизни келажагини белгилашнинг ўнлаб йўллари ва моделларини мавжудлигини тубдан ўрганиб чиқиб, давлатни демократик тамойиллар асосида ривожланиш йўлини танлади. Янги миллий давлатчиликни барпо этиш арафасидаёқ Президент И.А. Каримов миллий мустақилликни ривожлантириш, мамлакатнинг жаҳон ҳамжамиятидан ўзига муносиб ўринни эгаллашига эришиши, фуқаролар ҳуқуқ ва эркинликларини таъминлаш кафолатларини мамлакатда ҳуқуқий давлат ва фуқаролик жамиятини шакллантиришда деб билди.

Ўзбекистонда фуқаролик жамияти қуриш жараёнларида миллий анъаналар ва кадриятларга муҳим эътибор бериш, уларни демократик тамойиллар билан уйғунлаштириш натижасида барча соҳадаги ислохотларнинг миллий манфаатлар асосида рўй беришини таъминлади: «Ҳозирги вақтда, Ўзбекистоннинг шиддат билан ўсиб, тобора ривожланиб бораётган мамлакатга, инсон, унинг ҳуқуқлари, манфаат ва эркинликларини ҳақиқий кадрият деб биладиган демократик, ижтимоий-сиёсий ва фуқаролик институтларига эга бўлган мустақил ва суверен давлатга айланишини таъминлаб берган яна кўплаб хал қилувчи омилларни мисол қилиб келтириш мумкин»¹.

Ўзбекистонда фуқаролик жамияти институтларини шакллантириш ислохотлари Президент И.А. Каримовнинг Олий Мажлис Қонунчилик палатаси ва Сенатининг қўшма мажлисида (2005 йил 27 январь) ва Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 16 йиллигига бағишланган тантанали маросимдаги (2008 йил 5 декабрь) маърузаларида эълон қилинган жамиятнинг сиёсий соҳаси ва давлат қурилишини эркинлаштиришнинг концептуал дастурини амалий ҳаётга жорий этиш натижасида янада чуқурлашди. Фуқаролик жамиятини шакллантириш мақсадларида эркинлаштириш мафқурасини миллий кадриятлар ва анъаналар билан уйғунлаштириш асосида ислохотларни чуқурлаштиришнинг “Кучли давлатдан - кучли фуқаролик жамияти сари” концептуал тамойилига асос солинди. Мамлакатдаги ислохотларни янада чуқурлаштиришнинг устувор йўналиши сифатида “...давлатнинг ролини изчил равишда камайтириб бориш ва айни пайтда, фуқароларнинг ўзини-ўзи бошқариш органлари — маҳалланинг фаолият кўлами ҳамда ваколатларини кенгайтириш, аҳоли турли қатлам ва

¹ Каримов И.А. Инсон манфаати, ҳуқуқ ва эркинликларини таъминлаш, ҳаётимизнинг янада эркин ва обод бўлишига эришиш – бизнинг бош мақсадимиздир Т.: Ўзбекистон, 2012. – Б.6.

гуруҳларининг туб манфаатларини ифодалайдиган ва ҳимоя қиладиган сиёсий ва ижтимоий институтлар, нодавлат, ноҳукумат тузилмалар ролини кучайтириш”² йўли танланди.

Зеро, Президент И.А. Каримов қуйидаги фикрни билдирганлиги диққатга сазовордир: “Бизнинг асосий узоқ муддатли ва стратегик вазифамиз аввалгича қолади - бу демократик давлат, фуқаролик жамияти қуриш жараёнлари ва бозор ислохотларини янада чуқурлаштириш, одамлар онгида демократик кадриятларни мустаҳкамлаш йўлидан оғишмай, изчил ва қатъият билан боришдир”³.

XXI аср бўсағасида Ўзбекистонда ижтимоий-сиёсий ислохотларнинг янги босқичи бошланди. Ислохотларнинг мазкур босқичида асосий устуворлик фуқаролик жамиятини ривожлантиришга қаратилмоқда. Шу мақсадларда давлат ҳокимиятининг ваколатларини фуқаролик жамияти институтлари - сиёсий партиялар, нодавлат-нотижорат ташкилотлар ва ўзини-ўзи бошқариш органларига бериш асосида ислохотлар тобора чуқурлашиб бормоқда.

Умуман олганда, ҳозирги даврга келиб мамлакатда янги жамият қуришга доир ислохотлар тобора авж олиб бораётганлиги, бу жараёнларни сиёсий фанлар нуқтаи назаридан тадқиқ этишга зарурият пайдо бўлганлиги фуқаролик жамиятини институтларини келиб чиқиши, амал қилиши ва истиқболларини ўрганишнинг долзарблигини белгилаб беради.

Мавзунинг ўрганилганлик даражаси. Бугунги кунга қадар мазкур мавзуни бир қанча сиёсатшунослар, файласуфлар, социологлар, тарихчилар ўрганган. Улардан қуйидагиларни таъкидлаб ўтсак мақсадга мувофиқ бўлади. М.Қирғизбоев⁴, Ш. Жалилов⁵, А.Ғофуров⁶, Б.Юнусов⁷, Қ.Усмонов⁸, М.Мадумарова⁹ ва бошқалар ўрганганлар. Масалан: М. Қирғизбоев “Фуқаролик жамияти генезиси, шаклланиши ва ривожланиши” номли китобида фуқаролик жамияти институтлари тўғрисида тўхталиб, уларни келиб чиқиш тарихи, ривожланиши ҳамда амалий фаолиятларини илмий таҳлиллар асосида ёритиб берган. Ш.Жалилов эса ўзининг “Кучли давлатдан-кучли фуқаролик жамияти сари” китобида фуқаролик жамияти институтларининг мақсад ва вазифалари тўғрисида тўхталиб ўтиб, таклиф ва тавсияларини берган.

² Қаранг: Каримов И.А. Ватанимизнинг босқичма-босқич ва барқарор ривожланишини таъминлаш - бизнинг олий мақсадимиз // Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 16 йиллигига бағишланган тантанали маросимдаги маъруза. 2008 йил 5 декабрь. - Т.: Ўзбекистон, 2008. –Б.6.

³ Каримов И.А. Бизнинг бош мақсадимиз - жамиятни демократлаштириш ва янгилаш, мамлакатни модернизация ва ислох этишдир// Олий Мажлис Қонунчилик палатаси ва Сенатининг қўшма мажлисидаги маърузаси. 2005 йил 27 январь. -Т.: Ўзбекистон, 2005. –Б.34.

⁴ Қирғизбоев М. Фуқаролик жамияти генезиси, шаклланиши ва ривожланиши.- Т.: Ўзбекистон, 2010.

⁵ Жалилов Ш. Кучли давлатдан - кучли фуқаролик жамияти сари.- Т.: Ўзбекистон, 2001

⁶ Ғофуров А. Инсон ҳуқуқлари. -Т.: Ўзбекистон, 2012.

⁷ Юнусов Б. Етакчи + ҳуқуқ + иш услуги + маъсулият. –Андижон: 2013

⁸ Усмонов Қ. Ўзбекистон тарихи (миллий истиқлол даври) -Т. :Ўқитувчи, 2003.

⁹ Мадумарова М. Маҳалла ва тарбия. –Андижон: Ҳаёт, 2009.

Диссертациянинг методологик асослари. Мазкур диссертациянинг назарий методологик асоси сифатида куйидагиларни таъкидлаб ўтсак мақсадга мувофиқ бўлади. Хусусан, Муҳтарам Президентимизнинг “Ўзбекистоннинг ўз истиқлол ва тараққиёт йўли”, “Ватан саждагоҳ каби мақаддасдир”, “Хавфсизлик ва барқарор тараққиёт йўлида”, “Биз танлаган йўл демократик тараққиёт ва миллий маърифий дунё билан ҳамкорлик йўли”, “Ўзбек халқи ҳеч қачон ҳеч кимга қарам бўлмайди”, “Озод ва обод ватан эркин ва фаровон ҳаёт пировард мақсадимиз”, “Юксак маънавият-енгилмас куч” каби асарларидир. Шунингдек, М.Қирғизбоевнинг “Фуқаролик жамияти генезиси, шаклланиши ва ривожланиши”, Ш.Жалиловнинг “Кучли давлатдан - кучли фуқаролик жамияти сари”, А.Ғофуровнинг “Инсон ҳуқуқлари” каби асарлари асосий методология вазифасини бажаради.

Диссертациянинг мақсади: Ўзбекистонда фуқаролик жамияти институтларининг шаклланиши ва ривожланиши масалаларини илмий- назарий жиҳатдан таҳлил қилиш ҳамда уларни ривожлантириш учун таклиф ва тавсиялар ишлаб чиқиш.

Диссертациянинг объекти: Фуқаролик жамияти институти тушунчаси, “Кучли давлатдан - кучли фуқаролик жамияти сари” тамойилининг ўрни ва аҳамияти, сиёсий партиялар, сайлов тизими, ўзини –ўзи бошқариш органлари, нодавлат –нотижорат ташкилотлари ва оммавий ахборат воситалари ташкил қилади.

Диссертациянинг предмети: Фуқаролик жамияти институтларининг жамият ҳаётидаги ўрни ҳамда уларни шаклланиши ва ривожланиш масалалари ташкил қилади.

Диссертациянинг аҳамияти: Диссертацияда фуқаролик жамияти институтларининг шаклланиши ва ривожланиш истиқболлари илмий асосларда ёритилган бўлиб, диссертациянинг ҳар бир боби ва параграфларини ёритишда мамлакатимизнинг нуфузли олимлари томонидан ёзилган асарлардан унумли фойдаланилган. Диссертациянинг натижалари, унда тўпланган маълумотлар, кўргазмали қуроллар ва воситалар, таклифлар, тавсиялардан фуқаролик жамияти институтларининг фаоллари, олий таълим муассасаси профессор-ўқитувчилари ва талабалари ҳамда Ўзбекистонда фуқаролик жамиятини шакллантириш ва ривожлантириш масалаларига қизиқувчи барча китобхонлар фаолиятларида фойдаланиш мумкин.

Диссертациянинг янгилиги: Фуқаролик жамияти институтларининг жамият ҳаётидаги ўрнини илмий асосда очиб беради. Мазкур институтларни тадқиқотлар асосида ўрганган уларни ривожлантириш учун таклиф ва тавсиялар ишлаб чиққан.

Диссертациянинг вазифаси куйидагиларни ўз ичига олади :

- фуқаролик жамияти тушунчаси ва унинг моҳиятини таҳлил қилиш;
- “Кучли давлатдан - кучли фуқаролик жамияти сари” тамойилининг ўрни ва аҳамиятини илмий назарий жиҳатдан ўрганиш;

- сиёсий партиялар фаолиятини эркинлаштириш соҳасидаги ислохотларни ўрганиш ҳамда таҳлил этиш;
- фуқаролик жамиятини шакллантиришда сайлов тизимини демократлаштиришнинг аҳамиятини очиб бериш;
- ўзини-ўзи бошқариш органларини ўрганиш ҳамда уларни ривожлантиришга доир ислохотларни жамият ҳаётидаги ўрнини ўрганиш;
- нодавлат–нотижорат ташкилотларни ва оммавий ахборот воситаларини ривожланиш жараёнларини ўрганиш.

Диссертациянинг тузилиши. Кириш, 3 та боб, 6 параграф, хулоса ва фойдаланилган адабиётлар рўйхатини ўз ичига олган. Тадқиқотнинг барча бўлим ва қисмларида асосий масалалар илмий асосда таҳлил қилинган.

Ў БОБ. ЎЗБЕКИСТОНДА ФУҚАРОЛИК ЖАМИЯТИ ИНСТИТУТЛАРИНИ ШАКЛЛАНТИРИШНИ МЕТОДОЛОГИК АСОСЛАРИ

1.1 Фуқаролик жамияти институтлари тушунчаси

Фуқаролик жамияти институтлари - дейилганда, жамиятнинг қарор топган фуқароларнинг ҳуқуқ ва эркинликларини таъминлайдиган муассаса, ташкилот жамоа, уюшма ва ижтимоий ҳаракатлар ҳамда ундаги лавозимлар таркиби тушунилади. Улар муайян сиёсий ва ижтимоий фаолиятни амалга оширадilar. Бу тушунча мустақилликдан олдинги даврда сиёсий институтлар деб юритилган.

Ушбу даврда сиёсий институтлар жамиятнинг сиёсий тизими (системаси), деб юритилиб, унинг таркибига коммунистик партия, давлат, меҳнат жамоалари, касаба уюшмалари, комсомол ва бошқа ташкилотлар киритилган. Шўролар Иттифоқи барбод бўлгач, унинг сиёсий тизими ҳам барҳам топди¹⁰.

Ўзбекистоннинг ўз мустақиллигини қўлга киритиши ўз моҳияти, йўналиши ва вазифалари жиҳатидан бутунлай янги фуқаролик жамияти институтларини майдонга келтирди. Булар Ўзбекистоннинг 1992 йилда қабул қилинган Конституциясида қонуний мустаҳкамланган. Янги сиёсий институтлар фаолиятидаги мақсад ва маслақлар муштараклиги мустақил Ўзбекистоннинг ички ва ташқи сиёсати муваффақиятини таъминлашга хизмат қилади.

Сиёсат - бу давлатни, жамиятни бошқариш санъати ва маҳорати, турли табақа ва гуруҳларнинг ўзаро муносабатлари билан боғлиқ фаолият доирасидир.

Ўзбекистон Конституциясининг 10-моддасида таъкидланадики, жамиятнинг бирон-бир қисми, сиёсий партия, жамоат бирлашмаси, ижтимоий ҳаракат ва алоҳида шахс Ўзбекистон халқи номидан иш олиб боришга ҳақли эмас. Ўзбекистон халқи номидан фақат у сайлаган Республика Олий Мажлиси ва Президенти - давлат ва ижро этувчи ҳокимият бошлиғи иш олиб бориши мумкин. Фуқароларнинг ўзини-ўзи бошқариш органларининг бу вазифаларни бажариш борасидаги таъсирчан иштироки ҳам муҳим омиллардандир.

Давлат ўз фаолиятини инсон ва жамият фаровонлигини кўзлаб, ижтимоий адолат ва қонунийлик тамойиллари асосида амалга оширади. Давлат жамоат бирлашмаларининг ҳуқуқлари ва қонуний манфаатларига риоя этилишини таъминлайди, уларга ижтимоий ҳаётда иштирок этиш учун тенг ҳуқуқий имкониятлар яратиб беради. Ҳеч қайси мафкура давлат мафкураси сифатида мажбуран ўрнатилмайди.

Ўзбекистон Республикасида қонунда белгиланган тартибда рўйхатдан ўтказилган касаба уюшмалари, сиёсий партиялар, олимларнинг жамиятлари, хотин-қизлар ва ёшлар

¹⁰ Мустақиллик изоҳли илмий оммабоп луғат.-Т.: Шарқ, 2006. -Б.354.

ташкilotлари, ижодий уюшмалар, оммавий ҳаракатлар ва фуқароларнинг бошқа уюшмалари эътироф этилади. Жумладан, ҳозир фаолият кўрсатаётган Ўзбекистон Халқ демократик партияси, Адолат партияси, Миллий тикланиш партияси, Ўзбекистон либерал-демократик партияси ва ижтимоий ҳаракатлар, сиёсий институтлар мафкураларнинг ва фикрларнинг хилма-хиллиги асосида ривожланади. Улар ўз низом ва дастурларига эгадир, Конституция ва қонунларга мувофиқ иш кўради. Озчиликни ташкил этувчи муҳолифатчи шахсларнинг ҳуқуқлари, эркинликлари ва кадр-қимматини ҳеч ким камситиши мумкин эмас. Диний ташкilotлар ва бирлашмалар ҳам бўлиб, улар давлатдан ажратилган ҳамда қонун олдида тенгдир. Уларнинг фаолият доирасини қонунлар билан белгиланганга нисбатан чеклаш ёки тақиқлаб қўйиш фақат суд қарори асосидагина амалга оширилиши мумкин.

Инсон ҳуқуқлари бўйича Вакил (Омбудсман) институти, Олий Мажлис (парламент) ҳузуридаги амалдаги қонун ҳужжатлари мониторинги институти, Инсон ҳуқуқлари бўйича республика миллий марказининг ташкил этилиши ва фаолияти инсон ҳуқуқларига риоя этишни умуммиллат даражасида ривожлантиришга қаратилгандир. Мазкур янги институтлар фаолиятининг асосий йўналиши фуқаронинг ўз ҳуқуқлари, бурч ва мажбуриятларидан яхши хабардор бўлиши учун шахс ҳуқуқларининг конституциявий кафолатларини кенг ва ошқор рўёбга чиқариш, мансабдор шахслар, бошқарув органлари фаолияти устидан назорат (Омбудсман) функциясини амалга ошириш, яъни фуқаролардан келиб тушаётган шикоятларни бевосита кўриб чиқиш ва текшириш тарзида қондиришдир.

Ушбу институтлар борасида мустақил Ўзбекистон замон талаблари ва демократик ҳуқуқий давлат даражасида иш олиб бормоқда. Шунини айтиб ўтиш жоизки, фуқаролик жамияти институтлари фуқароларда сиёсий маданиятни шакллантиришга хизмат қилади.

Сиёсий маданият - умумий маданиятнинг муҳим тури, жамият аъзолари, миллат, ижтимоий гуруҳлар ва қатламлар ҳамда ҳар бир фуқаро давлатнинг ички ва ташқи сиёсатини тушуна билиш қобилияти, таҳлил қила олиш даражаси ва сиёсий вазиятга қараб, мустақил равишда ўз хатти-ҳаракатларини белгилаш ҳамда уларни амалга ошириш маданиятидир. Олдиндан кўра билиш истеъдоди, ҳаракат йўналишини ўзгартириш, назарий ва амалий йўналишларни аниқлай олиш, тарафдорлар топиш, ижтимоий жараёнларнинг тезлигига таъсир ўтказиш сиёсий маданиятнинг жиҳатларидан саналади.

Давлатимиз, жамиятимиз мустақиллик шароитида олиб бораётган сиёсатининг энг биринчи мақсади - халқимиз учун, юртимизда яшаётган ҳар бир инсон учун муносиб ҳаёт шароити барпо этиш, тинч, осуда ва фаровон ҳаётимизни мустаҳкамлашдир. Ҳар бир фуқаронинг сиёсий маданияти мамлакатда барқарорлик, фуқаролараро ва миллатлараро муносабатларда тотувлик иқтисодий муваффақиятларни таъминлаш, республиканинг ҳар бир фуқаросига истикбол ва фаровон ҳаёт кечириш учун шароит яратишга қаратилган бўлиши

керак. Маҳаллий ўзини-ўзи бошқарувда, парламент сайловларида мустақил сиёсий куч сифатида сиёсий партияларнинг иштирок этиши Ўзбекистонда юксак сиёсий маданиятга эришиш учун жиддий қадамлар қўйилаётганидан далолат беради.

Мустақил Ўзбекистон аҳолиси сиёсий маданияти юксалтиришнинг яна бир кўрсаткичи юртнинг барқарорлигида, турли сиёсий оқимларнинг ижобий тарзда ўзаро ҳамжиҳат бўлиб ҳаракат қилишида намоён бўлмоқда. Бозор иқтисодиётининг зарур ҳуқуқий инфратузилмасини яратиш сиёсий маданиятнинг муҳим кўрсаткичларидандир. Ўзбекистонда ўтказилаётган сиёсий-ҳуқуқий ислохотларнинг туб моҳияти ва мазмуни, давлат мустақиллигига эришишдан ташқари, демократияни - халқ ҳокимиятини ҳар тарафлама кенгайтириш ва чуқурлаштиришдан иборат. Давлат, сиёсий партиялар жамоат ташкилотлари ва оммавий ҳаракатлар ўз сиёсатларида халқнинг эркини, дунёқарашини ва манфаатини ифодалаб фаолият олиб боришлари ҳам юксак сиёсий маданиятнинг аломатидир.

1.2. Фуқаролик жамияти институтларини шакллантиришда “Кучли давлатдан - кучли фуқаролик жамияти сари” концептуал тамойилининг ўрни ва аҳамияти

Ўтган асрнинг 80-йиллар охири - 90-йиллар бошида тоталитар тузумдан эндигина халос бўлган, ўз мустақиллигини қўлга киритган Ўзбекистонда янги жамият ва давлатни бунёд этиш ислохотларини жаҳон тажрибасининг қандай йўлидан бориши ҳали аниқ ва равшан эмас эди. Лекин, мамлакат ривожининг бош йўли танланди. Мустақилликнинг дастлабки кунларидаёқ Президент И.А. Каримов қуйидаги мақсадни илгари сурди: “Республикада собитқадамлик билан халқчил адолатли жамиятни бунёд этиш — бош вазифадир... Янгиланган жамиятнинг сиёсий ва давлат тузилиши инсонга унинг сиёсий, иқтисодий ва ижтимоий турмуш тарзини эркин танлаб олишини кафолатлаши керак”¹¹.

Халқимиз тарихи, дунёқарашини, маънавияти, миллий манфаатлари ва миллий анъаналарини чуқур англаган мамлакат Президент И.А. Каримов Мустақил Ўзбекистон халқининг манфаатлари ва орзу-истакларидан келиб чиқиб, фуқаролик жамияти ва демократик принципларни ўзида мужассам этган сиёсий тизимни ташкил этишга қодир бўлган Конституция қабул қилишга бошчилик қилди.

Республикада фуқаролик жамияти ва ҳуқуқий давлат куришнинг сиёсий ва ҳуқуқий кафолатлари қисқа муддатларда янги Конституция ва бошқа қонунларда ўз ифодасини топди. Натижада фуқаролик жамиятини шакллантириш учун ҳуқуқий асослар туғилди.

¹¹ Каримов И.А. Ўзбекистоннинг ўз истиқлол ва тараққиёт йўли // Ўзбекистон: миллий истиқлол, иқтисод, сиёсат, мафкура. Т.1. — Т.: Ўзбекистон, 1996. —Б.44-45.

Ўзбекистонда фуқаролик жамияти ва ҳуқуқий давлат барпо этиш ислоҳотлари энг мураккаб ва машаққатли синовларни кутмоқда эди. Чунки, мамлакатда эскидан мерос бўлиб қолган давлатчилик анъаналари ва тоталитар жамият асоратлари ҳали сақланмоқда эди. Шунингдек, халқнинг ҳам ҳали янги жамият қуриш ва уни ташкил этишга доир тажрибаси кам, руҳияти ва сиёсий маданияти эса фуқаролик жамияти тўғрисидаги тасаввурлардан анча узоқ эди. Ана шундай шароитда Президент И.А. Каримов томонидан Ўзбекистонда фуқаролик жамияти, ҳуқуқий давлат ва бозор муносабатларига ўтиш даврининг назарий асослари ишлаб чиқилди. Албатта, улар мамлакат тарихий ривожланиш анъаналари, демократик принциплар ва халқ дунёқараши, қолаверса, мамлакат миллий манфаатларини ўзида ифода этар эди.

XX асрнинг 80-йиллари охирига келиб, Ўзбекистон ҳали ўз Миллий Мустақиллигини эълон қилмаган бир пайтда фуқаролик жамиятини қуриш билан боғлиқ ўзгаришлар рўй бера бошлаган эди. Республика раҳбариятининг жамиятда кўппартиявийлик тизимини жорий этиш, давлат ва ҳукуматдан мустақил бўлган жамоат бирлашмалари тузулмаларининг эркин фаолият кўрсатиши учун ҳуқуқий шарт-шароитлар яратишга бўлган интилиши кучайган эди.

Фуқаролик жамияти институтларини шакллантиришнинг асосий қафолати, яъни уларнинг ҳуқуқий асосларини яратиш мақсадларида 1991 йилнинг 15 февralида Ўзбекистон Олий Кенгаши «Ўзбекистон Республикасида жамоат бир-лашмалари тўғрисида»ги қонунни қабул қилди. Мазкур қонун республикада фаолият юритиб келаётган жамоат бирлашмалари фаолиятини тубдан ислоҳ қилишга, уларни собиқ яккаҳоқим мафкурадан покланишига, шунингдек, жамоат бирлашмалари тизилмаларини давлат ва ҳукумат тизимидан ажратишга ҳуқуқий шарт-шароитлар яратиш берди. Республика ижтимоий-сиёсий ҳаётида биринчи марта мазкур қонунда жамоат бирлашмаларининг мақсадлари халқаро ва демократик мезонлар асосида таърифлаб берилди: "Жамоат бирлашмалари фуқаролик сиёсий, иқтисодий, ижтимоий ва маданий, ҳуқуқий ҳамда эркинликларни рўёбга чиқариш ва ҳимоя қилиш, фуқароларнинг фаоллиги ва ташаббускорлигини, давлат ва жамоат ишларини бошқаришда уларнинг иштирок этишини ривожлантириш..."¹² мақсадларида тузилади.

Мамлакат тарихида илк бор фуқаролик жамияти институтлари — жамоат бирлашмаларининг мустақиллиги, уларнинг давлат ва ҳукуматдан алоҳида фаолият юритувчи ҳуқуқий субъект эканлиги тан олинди. Бу ҳолат фуқаролик жамиятига хос белгилардан бири эди. Қонунда давлат идоралари ва мансабдор шахсларнинг жамоат бирлашмалари фаолиятига аралашиниш, шунингдек, жамоат бирлашмаларининг давлат идоралари ва мансабдор

¹² Ўзбекистон Республикасининг «Ўзбекистон Республикасида жамоат бирлашмалари тўғрисида»ги Қонуни //Ўзбекистон Республикасининг қонунлари. 4-сон. - Т.: Адолат, 1993. –Б.155.

шахсларнинг фаолиятига аралашшига йўл қўйилмаслиги ҳуқуқий жиҳатдан мустаҳкамланди.

Бу даврдаги муҳим воқеликлардан бири - Президент И.А. Каримов томонидан Ўзбекистонда ўтиш даври учун давлат қурилиши, бозор иқтисодиётини шакллантириш, умуман, жамиятнинг барча соҳаларини ислоҳ қилиш жараёнларини бешта асосий қоидалар асосида амалга ошириш концепциясининг ишлаб чиқилиши бўлди. Бу бешта асосий қоидаларнинг моҳияти қуйидагича ифодаланди:

биринчидан, иқтисодий ислоҳотлар ҳеч қачон сиёсат ортида қолмаслиги керак, у бирор мафкурага бўйсундирилиши мумкин эмас. Бунинг маъноси шуки, иқтисодиёт сиёсатдан устун туриши керак, ҳам ички, ҳам ташқи иқтисодий муносабатларни мафкурадан ҳоли қилиш зарур;

иккинчидан, давлат бош ислоҳотчи бўлиши лозим. У ислоҳотларнинг устувор йўналишларини белгилаб бериши, ўзгартиришлар сиёсатини ишлаб чиқиши ва уни изчиллик билан ўтказиши, жаҳолатпарастлар (ретроградлар) ва консерваторлар қаршилигани баргараф этиши шарт;

учинчидан, қонун, қонунларга риоя этиш устувор бўлиши лозим. Бунинг маъноси шуки, демократик йўл билан қабул қилинган янги Конституция ва қонунларни ҳеч истисносиз ҳамма ҳурмат қилиши ва уларга оғишмай риоя этиши лозим;

тўртинчидан, аҳолининг демографик таркибини ҳисобга олган ҳолда кучли ижтимоий сиёсат ўтказиш.

Бозор муносабатларини жорий этиш билан бир вақтда аҳолини ижтимоий ҳимоялаш юзасидан олдиндан таъсирчан чоралар кўрилиши лозим. Бу бозор иқтисодиёти йўлидаги энг долзарб вазифа бўлиб келди ва бундан кейин ҳам шундай бўлиб қолади;

бешинчидан, бозор иқтисодиётига ўтиш объектив иқтисодий қонунларнинг талабларини ҳисобга олган ҳолда, ўтмишдаги “инқилобий сакрашлар” сиз, яъни эволюцион йўл билан, пухта ўйлаб, босқичма-босқич амалга оширилиши керак

Бу қоидалар ўз истиклол, ривожланиш ва тараққиёт йўлимизга асос қилиб олинган бўлиб, ўтиш даври дастурининг негизини ташкил этади"¹³.

Шу билан бирга, Ўзбекистондаги фуқаролик жамияти барпо этишга доир ислоҳотларни ривожланган демократик мамлакатлар ва халқаро ҳамжамиятлар тажрибасидаги демократик қадриятлар асосида амалга оширишга муҳим аҳамият берилди. Чунки, демократик қадриятлар нафақат халқаро тажриба ва синовлардан ўтганлиги, балки ўзбек халқининг миллий манфаатларига мос келганлиги учун ҳам ислоҳотлар жараёнларига

¹³ Каримов И.А. Ўзбекистон - бозор муносабатларига ўтишнинг ўзига хос йўли // Ўзбекистон: миллий истиклол, иқтисод, сиёсат, мафкура. Т.1. - Т.: Ўзбекистон, 1996. –Б.300-301.

таъбиқ этила бошланди. Мамлакатда фуқаролик жамияти учун муҳим бўлган демократик кадрятларни Президент И.А. Каримов қуйидагича баҳолаган эди: “Маълумки, демократик жамиятнинг халқаро миқёсда эътироф этилган тамойиллари бор. Инсоннинг ўз хоши-иродасини эркин билдириши ҳамда уни амалга ошириши, озчиликнинг кўпчиликка бўйсунishi, барча фуқароларнинг тенг ҳуқуқлилиги, давлат ва жамият бошқарувида қонун устуворлиги, давлатнинг асосий органлари сайланиши, уларнинг сайловчилар олдида ҳисоб бериши, тайинлаш йўли билан шаклланадиган давлат органларининг сайловчи ташкилотлар олдидаги жавобгарлиги ва бошқалар шулар жумласига киради”¹⁴.

Шу билан бирга, Президент И.А.Каримовнинг қарашича, фуқаролик жамияти назарияси ва амалиёти ҳар бир мамлакат миллий кадрятлари, халқнинг миллий менталитети ва миллий анъаналарини ўзида ифодалаши зарур. Бу шунинг учун ҳам зарурки, фуқаролик жамияти барпо этишда ҳар бир халқ ўз миллий манфаатларини ифода этилишини ҳам англаши лозим. Бу каби ҳолатга эга бўлиш учун миллийлик янги жамият мазмуни ва шаклу шамойили билан уйғунлашиши лозим. Ўзбекистон эса бошқа мамлакатларга нисбатан адолатли ва халқчил жамият барпо этишга доир миллий мерос ва кадрятларга бойлиги билан ажралиб туради.

Шунингдек, мамлакатда янги жамият қуриш ислохотлари инқилобий йўлни ҳам қабул қилмайди. Чунки, бу йўл ўзининг вайронагарчилиги, миллионлаб аҳолининг ижтимоий аҳволи пасайиб кетиши, жамиятни кутбланиган томонларга бўлиниб кетиши каби салбий ҳолатларни келтириб чиқаради. Шунинг учун ҳам давлат томонидан фуқаролик жамиятининг Ўзбекистон мамлакати учун ўзига хос қуйидаги жиҳати илгари сурилди: “Шарқда демократик жараёнларнинг қадимдан шаклланиган ўзига хос ва ўзига мос хусусиятлари бор. Буни асло назардан қочириб бўлмайди. Яъни, Шарқда демократик жараёнлар узвий равишда ва аста-секин таракқий топади. Бу соҳада инқилобий ўзгаришлар яшашга уринишлар ғоят ноҳуш, ҳатто фожиали натижаларга олиб келади. Инқилобни Ғарб олимлари ҳам “ижтимоий таракқиётнинг ибтидоий ва ёввойи шакли” деб атаганлар. Табиийки, бундай йўл бизга асло тўғри келмайди...”¹⁵.

Шу билан бирга, Юртбошимизнинг Ўзбекистонда фуқаролик жамиятини шакллантиришга доир назарий қарашлари ривожланган мамлакатларда амалга оширилган демократик тамойиллар асосидаги тажрибаларга ҳамоҳанг тарзда ривожланди. У фуқаролик жамиятининг асосини ўзини-ўзи бошқариш органларини ўзига муносиб ваколатлар билан таъминлашда, деб билди.

¹⁴ Каримов И.А. Ўзбекистоннинг сиёсий-ижтимоий ва иқтисодий истиқболининг асосий тамойиллари // Ватан саждагоҳ каби муқаддасдир. Т. 3. - Т.: Ўзбекистон, 1996. –Б.8.

¹⁵ Каримов И.А. Ўзбекистоннинг сиёсий-ижтимоий ва иқтисодий истиқболининг асосий тамойиллари // Ватан саждагоҳ каби муқаддасдир. Т. 3. - Т.: Ўзбекистон, 1996.-Б.9.

Юртбошимиз И.А. Каримов Ўзбекистонда фуқаролик жамиятининг яшашини таъминлайдиган асосий шарт-шароитлардан бири, бу - давлат ҳокимияти ваколатларини чегаралаш, фуқаролик жамияти институтларига жамиятда ўзини-ўзи бошқариш учун қанчалик зарур бўлса, шунчалик етарли ваколатлар бериш эканлиги масаласини илгари сурди. Президент фуқаролик жамиятининг яшаш қобилияти фуқароларнинг сиёсий жараёнларда нечоғлик иштирок этишлари билан узвий боғлиқ эканлигани ҳам чуқур англаб етган эди.

Президент И.А. Каримов давлат ваколатларини жамият институтларига бериш асосида ҳуқуқий давлат ва фуқаролик жамияти қуриш мақсадида қуйидаги вазифани қўйди: “Аммо ҳақиқий миллий раванқи биз фақат давлат ҳокимияти вазифаларини қатъий ва мукамал белгилаб ва шу билан бирга чекланиб қўйилган фуқаролик жамияти шароитидагина эришмоғимиз мумкин. Бундай жамиятда давлатнинг бош вазифаси тараққиёт стратегиясини аниқ белгилаш ва уни ҳаётга жорий этиш учун қаттиқ назорат олиб боришдан иборат бўлади... Ана шундай давлат ва жамиятни қуриш, ҳақиқий демократик кадриятларни вужудга келтириш - бизнинг бош концепциямиз ва миллий раванқимиз асосидир”¹⁶.

Мамлакат Президенти И.А. Каримовнинг Ўзбекистонда фуқаролик жамияти барпо этишга доир назарий қарашлари унинг “Ўзбекистон XXI аср бўсағасида: хавфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт қафолатлари” асарида ўз тақомилига етганини кузатиш мумкин. Бу асарда фуқаролик жамиятининг энг асосий институтлари Ўзбекистон мамлақати шарт-шароитлари, миллий менталитетини ҳисобга олган ҳолда талқин этилади. Бундан ташқари, бу асарда янги жамият қуриш муаммолари “шахс - жамият - давлат” ўзаро уйғунлиги асосида таҳлил этилади. Муҳими, давлатнинг шахс ва жамият манфаатлари асосида фаолият юритадиган сиёсий институт эканлиги, бу институтнинг доимо жамиятнинг ривожланиши ва унинг ижтимоий-иқтисодий жиҳатлардан фаровон бўлиши ҳамда барқарорлиги учун масъуллигини ошириб бориш зарурлиги асосланади.

Шунингдек, асарда фуқаролик жамиятини инсон эркинлиги ва ҳуқуқларининг энг асосий ҳимоячиси эканлигига ҳам муҳим эътибор берилади. Асардаги қуйидаги фикрлар фуқаролик жамиятининг янги қирраларини очиб беради: “Биз учун фуқаролик жамияти - ижтимоий макон. Бу маконда қонун устувор бўлиб, у инсоннинг ўз-ўзини камол топтиришга монелик қилмайди, аксинча, ёрдам беради. Шахс манфаатлари, унинг ҳуқуқ ва эркинликлари тўла даражада рўёбга чиқишига кўмаклашади. Айни вақтда, бошқа одамларнинг ҳуқуқ ва эркинликлари камситилишига йўл қуйилмайди. Яъни, эркинлик ва қонунга бўйсуниб бир вақтнинг ўзида амал қилади, бир-бирини тўлдиради ва бир-бирини тақозо этади. Бошқача

¹⁶ Каримов И.А. Ўзбекистоннинг сиёсий-ижтимоий ва иқтисодий истиқболининг асосий тамойиллари // Ватан саждагоҳ каби муқаддасдир. Т. 3. - Т.: Ўзбекистон, 1996. –Б.12.

айтганда, давлатнинг қонунлари инсон ва фуқаро ҳуқуқларини камситмаслиги лозим. Шунинг баробарида барча одамлар қонунларга сўзсиз риоя қилишлари шарт”¹⁷. Шу билан бирга, Юртбоши фуқаролик жамиятининг давлат органлари, фуқароларнинг мансабдор шахслар устидан назорат ўрнатишлари, уларнинг фуқаролар олдидаги масъулиятини ошириш масалаларига муҳим эътибор қаратди. Айниқса, фуқароларнинг ижтимоий-сиёсий фаоллиги, уларнинг давлат органлари фаолиятдан хабардорлиги, шунингдек, фуқароларнинг сиёсий жараёнлардаги кенг иштироки фуқаролик жамиятининг энг муҳим белгиларидан бири эканлиги каби қоидалар илгари сурилди. Албатта, бу назарий қарашлардаги илмий талқинлар нафақат жамиятнинг, балки давлатнинг кучли ва самарали фаолият кўрсата олиш қобилиятини ошириш билан уйғунликда амалга ошириладигани, ундаги асосий ғоялар инсон эркинлигини таъминлаш мақсадларида унинг ўзини фаол ва омилкор бўлишга ундайди: “Ҳокимият тузилмаларининг демократик мазмуни кўп жиҳатдан давлатни бошқаришда фуқароларнинг иштирок этиши масаласи қанчалик ҳал қилинганлиги билан белгиланиши маълум. Ўзбекистонда ушбу ҳуқуқнинг амал қилиши учун қонун асослари яратилган. Бироқ ҳали жамият ва фуқаролар давлатни бошқаришда иштирок этиши, ўзлари қандай бошқарилаётганлиги ҳақида маълумот олиш ҳуқуқини англай бошлашига ва бу ҳуқуқдан фойдалана оладиган бўлишларига эришиш керак. Шундай шароитдагина давлат ва унинг институтлари, мансабдор шахслар жамият ва фуқаро олдидаги ўз масъулиятларини ҳис қиладилар. Бунинг учун фуқароларнинг сиёсий фаоллигини ошириш зарур”¹⁸.

Ўзбекистонда фуқаролик жамиятининг шаклланиши фуқароларнинг давлат ва жамият бошқарувида фаол иштирокини амалга ошириш билан узвий равишда боғлиқ ҳолда кеча бошлади. Айниқса, янги жамият халқ томонидан демократик кадриятларни ўз сиёсий маданиятига сингдириб боришига ҳамоҳанг тарзда ривожланиб боришини эътироф этгани ҳолда қуйидаги фикрларни билдиради: “Жамиятда демократия қай даражада эканлигини белгилувчи камида учта мезон бор. Булар - халқ қарорлар қабул қилиш жараёнларидан қанчалик хабардорлигидир. Ҳукумат қарорлари халқ томонидан қанчалик назорат қилиниши, оддий фуқаролар давлатни бошқаришда қанчалик иштирок этишидир”¹⁹.

Шунингдек, Юртбоши фуқаролик жамиятининг ривожланишида ва унинг барқарорлигини таъминлашда муҳолифатнинг ўрни масаласига ҳам катга эътибор беради. Маълумки, демократик мамлакатларда муҳолифат ўз жамиятлари ва давлатларининг бошқарув усулларини демократлаштиришда, шунингдек, инсон ҳуқуқлари ва эркинликларини кафолатлашда муҳим аҳамият касб этади.

¹⁷ Каримов И.А. Ўзбекистон ХХІ аср бўсағасида: хавфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт кафолатлари // Хавфсизлик ва барқарор тараққиёт йўлида. Т. 6. - Т.: Ўзбекистон, 1998. –Б.151.

¹⁸ Ўша жойда

¹⁹ Ўша жойда. –Б.156-157.

Сиёсий муҳолифат жамиятда плюралистик фикрлаш ва дунёқарашни шакллантиради. Турли хил сиёсий усуллар, ёндашувлар ва қарашлар асосида келажакни яратиш учун интилиш-жамият аъзоларининг тобора кўпроқ манфаатлари ва сиёсий иродаларини қамраб боради. Натижада, жамиятнинг ижтимоий ва сиёсий барқарорлигани таъминлаш онгли равишда изга тушади. Шунингдек, муҳолифатнинг бўлиши давлат ва ҳукуматни шакллантириш жараёнларида фуқароларнинг устидан кимлар бошқаришини танлаш ҳуқуқига эга бўлишини таъминлайди, уларнинг сиёсий иродаси ва истак-хоҳиши тобора кенгрок ошқора намоён бўлиб боради. Ғарб мамлакатларидаги муҳолифатнинг яратувчилик ўрнидан келиб чиқиб, Президент И.А. Каримов қуйидаги фикрларни билдиради: “Жамиятда барқарорликни сақлаш зарурлиги ҳақида гапирар эканмиз, сиёсий институт сифатида муҳолифат масаласини тилга олмаслик мумкин эмас. Бундай институтнинг мавжуд бўлиши демократик жамият учун шарт бўлган ва нормал ҳолдир. Айни маҳалда шуниси ҳам муҳимки, у ташкилий жиҳатдан расмийлашган, тегишли юридик мақомга эга бўлиши, конституция ва қонун нормаларини ҳурмат қилиши, ўз ҳаракатлари билан мамлакатдаги давлат ва ижтимоий тузумнинг қатъий, барқарор ҳолати учун масъул бўлиши, давлат қурилишининг муқобил лойиҳаларига эга бўлиши лозим”²⁰.

Умуман олганда, Президент И.А. Каримов томонидан илгари сурилган “Кучли давлатдан - кучли фуқаролик жамияти сари” тамойили илғор демократик кадриятлар билан адолатли жамият қуришга доир миллий кадриятлар ва анъаналарни уйғунлаштириш асосида ривожланиб борди.

Юртбоши Ўзбекистонда фуқаролик жамияти қуриш ислохотларини янада чуқурлаштириш, унга мутаносиб равишда ҳуқуқий давлат қуриш мақсадларидан келиб чиқиб жамиятнинг сиёсий соҳасини эркинлаштириш (либераллаштириш) концепциясини ишлаб чиқди ва унинг қуйидаги йўналишларини белгилаб берди:

- мамлакат сиёсий ҳаётининг барча соҳаларини, давлат ва жамият қурилишини эркинлаштириш;
- мамлакат сиёсий ҳаётида ҳақиқий маънодаги кўппартиявийлик муҳитини қарор топтириш;
- нодавлат-нотижорат тузилмалар, фуқароларнинг ўзини-ўзи бошқариш органлари фаолиятини янада мустаҳкамлаш ва ривожлантириш;
- жамиятда фикрлар хилма-хиллиги ва қарашлар ранг-баранглиги, уларни эркин ифода этиш шароитини таъминлаш;

²⁰ Каримов И.А. Ўзбекистон XXI аср бўсағасида: хавфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт кафолатлари // Хавфсизлик ва барқарор тараққиёт йўлида. Т. 6. - Т.: Ўзбекистон, 1998. –Б.153.

- инсон ҳуқуқлари ва эркинликларини, одамлар онгида демократик қадриятларни янада мустаҳкамлаш ва ривожлантириш.

Юртбошимиз Иккинчи чақириқ Олий Мажлиснинг VIII сессиясидаги ўз маърузасида фуқаролик жамияти қуришнинг янги босқичи ва тамойилларини илгари сурди: “Бизнинг олдимизда турган яна бир муҳим ва долзарб вазифа у ҳам бўлса, “Кучли давлатдан - кучли жамиятга ўтиш” деган шиорни амалда рўёбга чиқаришдир. Бу мақсадга эришиш учун, биринчидан, давлатимизнинг марказий ва юқори бошқарув органлари ваколатларини босқичма-босқич қўйи тизимга, шу жумладан, ўзини-ўзи бошқариш тузилмаларига ўтказиш талаб қилинади. Булар қаторида биз, биринчи навбатда, ўзини ҳар томонлама оқлаган маҳалла тузилмасини кўзда тутамиз. Иккинчидан - жамиятимизда нодавлат, жамоат ташкилотларининг, аввало фуқаролик институтларининг ривожланишига кенг имкониятлар очиб бериш ва уларнинг фаоллигини оширишга кўмак ва ёрдам кўрсатиш даркор”²¹.

Дарҳақиқат, “Кучли давлатдан - кучли фуқаролик жамияти сари” тамойилидан келиб чиқиб иккинчи чақириқ Олий Мажлиснинг VIII сессиясида қабул қилинган “Референдум яқунлари ҳамда давлат ҳокимияти ташкил этилишининг асосий принциплари тўғрисида”ги Конституциявий Қонун келгусида қабул қилиниши зарур бўлган ўзгаришлар жараёнини ўзида мужассам этадиган янги қонунларнинг қабул қилиниши учун принципаал қоидаларни белгилаб бериши кўзда тутилган эди.

Мамлакатда фуқаролик жамиятига хос бўлган демократик сиёсий тизимнинг ўзига хос хусусиятлари, унинг демократик тамойилларини ривожлантириш масалалари Президент И.А. Каримовнинг биринчи ва иккинчи чақириқ Олий Мажлиснинг сессияларидаги (1995 - 2004 йиллар), шунингдек, Олий Мажлис Қонунчилик палатаси ва Сенатининг қўшма мажлисидаги (2005, 28 январь) маърузалари “Кучли давлатдан - кучли фуқаролик жамияти сари” концептуал сиёсий дастурнинг асосини ташкил этди.

Президент И.А.Каримовнинг асарларида адолатли демократик жамият қуришнинг концептуал назарий асослари янада бойитилди. Президентнинг қуйидаги фикри мамлакатда фуқаролик жамияти барпо этишнинг энг асосий йўналишларини белгилаб берди: “Ҳаммамизга аёнки, бу йўналиш ижтимоий-иқтисодий жараёнлар билан боғлиқ кўп масалаларни ҳал қилишда давлат тузилмаларининг ролини камайтириш ва бу вазифаларни босқичма-босқич жамоат ташкилотларига ўтказиш боришни тақозо этади.

Бунинг учун, авваламбор, давлатнинг иқтисодий соҳага, хўжалик юритувчи тузилмалар, биринчи галда, хусусий сектор фаолиятига аралашувини чеклаш лозим...

²¹ Каримов И.А. Янгиланиш ва ўзгаришлар жараёни ортага қайтмайди // Хавфсизлик ва тинчлик учун курашмоқ керак. Т. 10. - Т.: Ўзбекистон, 2002. –Б.325.

Ҳаётимизни эркинлаштириш йўналишларининг яна бир муҳим йўли - марказий ва юқори давлат бошқарув идоралари вазифаларини давлат ҳокимиятининг қуйи тузилмаларига, фуқароларнинг ўзини - ўзи бошқариш органларига босқичма-босқич ўткази боришни таъминлашдир”²².

Мамлакатда "Кучли давлатдан - кучли фуқаролик жамияти сари" тамойилидан келиб чиқиб, фуқаролик жамияти қуриш мақсадларида давлат ҳокимиятининг аксарият ваколатларини маҳаллий ҳокимият органлари ва ўзини ўзи бошқариш органларига бериш жараёнлари бошланди. Марказий давлат ҳокимияти тасарруфида эса, асосан, фақат конституцион тузумни, мамлакатнинг мустақиллиги ва ҳудудий яхлитлигини ҳимоя қилиш, ҳуқуқ-тартибот ва мудофаа қобилятини таъминлаш, инсон ҳуқуқлари ва эркинликларини, мулк эгаларининг ҳуқуқларини, иқтисодий фаолият эркинлигини ҳимоя қилиш, кучли ижтимоий сиёсат юритиш, самарали ташқи сиёсат олиб бориш каби ваколатларни қолдириш кўзда тутилмоқда.

Бундан ташқари, стратегик аҳамиятга молик масалалар, муҳим иқтисодий ва хўжалик масалалари, пул ва валюта муомаласи бўйича қарорлар қабул қилиш, хўжалик юритувчи субъектлар фаолиятининг ҳуқуқий шарт-шароитларини яратиш, экология масалалари, умумреспублика транспорт ва муҳандислик коммуникацияларини ривожлантириш, янги тармоқларни вужудга келтирадиган ишлаб чиқаришни барпо этиш масалалари марказий давлат миқёсида ҳал этилиши, давлатнинг бошқа барча вазифалари эса маҳаллий давлат ҳокимияти, фуқаролар ўзини-ўзи бошқариш органлари, нодавлат ва жамоат ташкилотларига бериш учун ҳуқуқий асослар ва сиёсий шарт-шароитлар яратишга доир ислохотлар чуқурлашиб бормоқда. Шу билан бирга, давлат органлари фаолиятини назорат қилиш ваколатлари ҳам асосан ўзини-ўзи бошқариш органлари, нодавлат ва жамоат ташкилотларига ўтказиш белгиланди.

Ўзбекистон Республикаси Президенти И.А. Каримовнинг Олий Мажлис Қонунчилик палатаси ва Сенатининг қўшма мажлисидаги (2005 йил 28 январь) маърузасида мамлакат жамиятини демократлаштириш ва янгилаш концепциясининг, шунингдек, мамлакатимизни 2005 йил ва келгуси даврда модернизация ва ислоҳ этиш бўйича асосий вазифаларнинг дастурий концептуал йўналишлари белгилаб берилди. Мазкур маърузада мамлакатни модернизация қилиш борасида узоқни кўзлайдиган “Кучли давлатдан - кучли фуқаролик жамияти сари”, деган тамойилга асосланган ислохотларни янада чуқурлаштиришнинг барча йўналишларида амалга оширилиши лозим бўлган мақсад ва вазифалар аниқ ва равшан ифода

²² Каримов И.А. Ўзбекистонда демократик ўзгаришларни янада чуқурлаштириш ва фуқаролик жамияти асосларини шакллантиришнинг асосий йўналишлари // Биз танлаган йўл - демократик тараққиёт ва маърифий дунё билан ҳамкорлик йўли. Т. II. - Т.: Ўзбекистон, 2003. –Б.27-29.

этилди. Мамлакатда марказий давлат ҳокимияти органлари ваколатларини номарказлаштириш асосида кучли жамиятнинг шаклланиши учун шарт-шароитлар яратиш мақсадларида “ҳокимият ваколатларининг маълум бир қисмини марказдан маҳаллий ҳокимият органларига ўтказишга қаратилган мавжуд қонун ва ҳуқуқий ҳужжатларни бир тизимга келтириш ва уларга қўшимча тарзда янгиларини ишлаб чиқиш”²³ вазифаси белгиланди. Шу билан бирга, “Ўзини-ўзи бошқариш органлари - маҳалла, маҳалла кўмиталари ва қишлоқ фуқаролик йиғинларининг роли ҳамда ваколатларини амалда кучайтириш”²⁴ муҳим вазифалар сирасига киритилди.

Юртбоши ўзининг мазкур қўшма мажлисдаги маърузасида фуқаролик жамияти институтларини янада ривожлантириш масалаларини илгари сураётган экан, бу билан “аҳолининг турли ижтимоий ва социал гуруҳлари манфаатларини ифодаловчи, мамлакатимизда шаклланаётган фуқаролик жамиятининг асосий институтлари бўлган ноҳукумат ва жамоат ташкилотларининг нуфузи ва таъсирини оширишга катга эътибор” беришга даъват этди. Шу билан бирга, “одамлар онгида демократик кадриятларни мустаҳкамлашда, уларнинг сиёсий ва фуқаролик фаоллигини оширишда, мамлакатда рўй бераётган демократик ўзгаришларнинг кўламини кенгайтириш ва чуқурлаштартишда бу ташкилотларнинг ўрни ва аҳамияти бекиёс”²⁵ эканлигини яна бир бор таъкидлаб ўтди.

Президент томонидан илгари сурилган “Кучли давлатдан — кучли фуқаролик жамияти сари” концептуал дастурни амалга ошириш янш босқичга кирди. Бу босқичда мамлакат йўлбошчисининг назарий қарашларини ҳаётга татбиқ этиш даврига ўтилди. Ривожланган мамлакатларда фуқароларга эркинлик бағишлаган, шахснинг эркин камол топиши учун барча шарт-шароитларни яратган жамиятнинг ҳамма жабҳаларини демократлаштиришга қобил бўлган фуқаролик жамиятини барпо этиш йўлидаги ислоҳотларнинг янги босқичи бошланди.

Мамлакатда икки палатали парламент ислоҳотлари билан узвий боғлиқликда нодавлат ташкилотларни ижтимоий қатламлар, гуруҳлар манфаатлари ҳамда иродаларини ифодаловчи ташкилотлар даражасига кўтариш, жамиятдаги турли-туман ижтимоий қатламларнинг манфаатларини мувофиқлаштириш, жамиятни доимий барқарор бўлишига замин яратиш, шунингдек, фуқароларнинг жамият ва давлат органларини бошқаришдаги иштирокини кенгайтириши учун кенг шарт-шароитлар ва ижтимоий-сиёсий кенгликлар яратилди. Фуқаролик

²³ Каримов И.А. Бизнинг бош мақсадимиз — жамиятни демократлаштириш ва яншлаш, мамлакатни модернизация ва ислоҳ этидир // Ўзбек халқи ҳеч қачон, ҳеч кимга қарам бўлмайди. Т. 13. - Т.: Ўзбекистон, 2005. –Б.181.

²⁴ Ўша жойда. –Б.181.

²⁵ Каримов И.А. Бизнинг бош мақсадимиз — жамиятни демократлаштириш ва янгилаш, мамлакатни модернизация ва ислоҳ этидир // Ўзбек халқи ҳеч қачон, ҳеч кимга қарам бўлмайди. Т. 13. - Т.: Ўзбекистон, 2005. –Б.181—182.

жамияти институтлари фаолиятининг давлат ва қонунлар томонидан кафолатланиши ислохотларни янада чуқурлаштириш учун имкониятлар яратди.

Шу билан бирга, Ўзбекистон жамияти сиёсий тизимида икки палатали парламент ислохотларининг бошланиши ҳам давлат ҳокимияти тизими ва жамият институтларини ҳар томонлама модернизациялаштириш ва ислоҳ этиш учун шарт-шароитлар ва имкониятларни янада кенгайтди.

Авваламбор, парламент ислохотлари натижасида жамиятдаги ижтимоий қатламлар ва гуруҳларнинг манфаатлари ва иродаларини ифодаловчи янги институтлар - парламентнинг Қонунчилик палатаси ва Сенатнинг шаклланиши натижасида бу турли-туман манфаатларни қонунлар ва сиёсий қарорларда ифодалана олиш имкониятлари яратилди. Албатта, бу ўзгаришлар фуқаролик жамиятига хос бўлган қадриятлардан бири - фуқаролар истаклари ва манфаатларини фуқаролик институтлари воситасида давлат иродаси ҳамда давлат вазифаси даражасига кўтариш амалиётига эришилди. Шунингдек, фуқаролик жамиятига хос бўлган қонунлар қабул қилишнинг ўзига хос имкониятлари яратилди.

Президент И.А. Каримовнинг куйидаги сўзлари халқнинг, бутун бир мамлакатнинг дастур аъмолига айланди: “Бизнинг бош стратегик мақсадимиз қатъий ва ўзгармас бўлиб, бозор иқтисодиётига асосланган эркин демократик давлат барпо этиш, фуқаролик жамиятининг мустақкам пойдеворини шакллантиришдан иборатдир”²⁶.

Шуниси диққатга сазоворки, миллий мустақиллик йилларида Ўзбекистонда янги давлат ва жамият куриш масаласида ривожланган мамлакатларнинг илғор тарихий тажрибасини чуқур ўрганиш натижасида фуқаролик жамиятини барпо этишдаги “Ўзбек модели”нинг назарий асослари ишлаб чиқилди. Унинг назарий қарашлари “Кучли давлатдан - кучли фуқаролик жамияти сари” концептуал дастурда ва Ўзбекистонда фуқаролик жамиятини шакллантириш амалиётида ўз ифодасини топиб бормоқда. Бу соҳани ривожлантириш мақсадларида қонунчиликни ислоҳ этиш, фуқаролик жамияти институтларини янада ривожлантиришга имконият яратадиган ҳуқуқий асослар яратишга муҳим аҳамият берилди бошланди.

²⁶ Каримов И.А. Озод ва обод Ватан, эркин ва фаровон ҳаёт — пировард мақсадимиз //Озод ва обод Ватан, эркин ва фаровон ҳаёт — пировард мақсадимиз. Т. 8. — Т.: Ўзбекистон, 2000. —Б.331.

II БОБ. ЎЗБЕКИСТОНДА ЖАМИЯТ СИЁСИЙ СОҲАСИНИ ЭРКИНЛАШТИРИШ ЖАРАЁНЛАРИ

2.1 Сиёсий партиялар фаолиятини эркинлаштириш соҳасидаги ислохотлар

Ўзбекистонда сиёсий партияларнинг фуқаролик жамияти институти сифатидаги фаолиятини эркинлаштириш, кўппартиявийлик тизимини такомиллаштириш ислохотларини чуқурлаштиришга доир муаммоларни бартараф этишда Президент И.А. Каримов томонидан илгари сурилган кучли фуқаролик жамияти қуриш ғояси муҳим аҳамият касб этди. Унда эътироф этилишича, жамиятда “...ислохотлар жараёнда республикада янги демократик сиёсий тузумнинг асослари яратилди, деб хулоса чиқариш мумкин. Бу тузум сиёсий ташкилотларнинг, мафкура ва фикрларнинг турли-туманлиги асосига қурилган бўлиб, давлат ва жамиятни бошқаришда фуқароларнинг кенг иштирокини таъминлайди”²⁷.

Шунингдек, маърузада жамиятда демократик ислохотларни янада чуқурлаштириш ва кўппартиявийлик тизимини такомиллаштириш соҳасидаги муаммолар ва унинг ечимларига доир мулоҳазалар билдирилди: “Шуни эътироф этиш керакки, аҳолининг аксарият қисми кундалик юмушлар, одатдаги турмуш ташвишлари, иқтисодий муаммолар билан яшайди. Одамларнинг янги демократик қадриятларни идрок этиши кўнгилдагидек эмас.... Сиёсий партияларнинг шаклланиш ва қарор топиш жараёни ғоят суст кечмоқда, уларнинг сиёсий ва иқтисодий дастурлари ҳам заифдир. Мамлакатни сиёсий ва иқтисодий ривожлантиришнинг муқобил (амалий) турларини ишлаб чиқиш ва ҳимоя қилишда улар етарлича фаоллик кўрсатмаяптилар. Бу партияларнинг айби эмас, аниқроғи кулфатидир. Бундай аҳвол партия етакчиларининг фаоллиги ва шижоати талаб даражасида эмаслигидан дарак бериб, биз бугун чинакам демократик жамиятни қарор топтиришнинг бошланғич босқичига эндигина қадам қўйганимизнинг далолати ҳамдир”²⁸.

Ўзбекистонда кўппартиявийлик тизимини қарор топишида 1996 йил 25 декабрида Олий Мажлис қабул қилган “Сиёсий партиялар тўғрисида”ги Қонун муҳим ўрин тутди. Қонун 17 та моддадан иборат бўлиб, унда сиёсий партияларнинг демократик қоидалар асосида фаолият юритишлари учун ривожланган мамлакатлар мезонлари талабларига хос бўлган ҳуқуқий асослар яратилди. Қонуннинг 5-моддасига биноан, “давлат сиёсий партиялар ҳуқуқлари ва қонуний манфаатлари муҳофаза этилишни кафолатлайди, уставда белгиланган

²⁷ Каримов И.А. Ҳозирги босқичда демократик ислохотларни чуқурлаштиришнинг муҳим вазифалари // Янгича фикрлаш ва ишлаш — давр талаби. Т.5. — Т.: Ўзбекистон, 1997. —Б.109-110.

²⁸ Каримов И.А. Ҳозирги босқичда демократик ислохотларни чуқурлаштиришнинг муҳим вазифалари // Янгича фикрлаш ва ишлаш — давр талаби. Т. 5. — Т.: Ўзбекистон, 1997. —Б.120—121.

Ўз мақсадлари ва вазифаларини бажаришлари учун уларга тенг ҳуқуқий имкониятлар яратиб беради”²⁹. Шунингдек, сиёсий ҳаётда биринчи марта қонуннинг 12-моддасида сиёсий партияларнинг ҳуқуқлари аниқ ва равшан кўрсатиб берилди: “Сиёсий партиялар қуйидаги ҳуқуқларга эга:

— ўз фаолияти тўғрисидаги ахборотни эркин тарқатиш, ўз ғоялари, мақсадлари ва қарорларини тарғиб қилиш;

— сайлаб қўйиладиган давлат органларидаги ўз вакиллари орқали тегишли қарорларни тайёрлашда иштирок этиш;

— қонунда белгилаб қўйилган тартибда Ўзбекистон Республикаси Президенти, давлат ҳокимияти органлари сайловларида иштирок этиш;

— партия фаолияти билан боғлиқ йиғилишлар, конференциялар ва бошқа тадбирларни ўтказиш;

— қонун ҳужжатларида назарда тутилган тартибда оммавий ахборот воситалари таъсис этиш ва бошқа оммавий ахборот воситаларидан фойдаланиш;

— Ўзбекистон Республикасининг сиёсий партиялари билан иттифок (блок) тузиш, улар билан ва бошқа жамоат бирлашмалари билан шартнома муносабатлари ўрнатиш³⁰.

Фуқаролик жамиятининг муҳим белгиларидан бири, бу — сиёсий институтларда ва сиёсий жараёнларда турли хил фикрларнинг эркин ифода қилинишига ҳуқуқий асослар яратиб бериш, шунингдек, ҳуқуқий давлат фуқаролари - плюралистик фикрлашга қобил бўлган шахсларни шакллантиришдир. Шу мақсадларда қонуннинг 13-моддасида Олий Мажлисидаги партия фракцияларининг эркин фаолият юритишлари, уларнинг ҳозирги давр илғор мамлакатларидаги меъёрлар талабларига мувофиқ жамиятнинг сиёсий ривожланишига ҳисса қўша олиш даражасига кўтарилишларини ҳуқуқий жиҳатлардан таъминлашга асос солинди: “Сиёсий партияларнинг Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисидаги фракциялари сиёсий партиялар томонидан кўрсатилган депутатларнинг таъсис йиғилишларида ўз партияларининг сиёсатини уюшқоқлик билан ўтказиш учун тузилади”.

Шунингдек, қонунда сиёсий партияларнинг демократик тамойиллар асосида фаолият кўрсатиши учун зарур бўлган ҳуқуқий асослар ўз ифодасини топди. Жумладан, қонунда сиёсий партияларни тузиш, уларнинг фаолият кўрсатиш принциплари, партияга аъзолик сиёсий партия фаолиятининг кафолатлари, устави, рўйхатга олиш, партияларнинг мулк

²⁹ Ўзбекистон Республикасининг «Сиёсий партиялар тўғрисида»ги Қонуни // Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Ахборотномаси, -№2 (1250), 1997. –Б.12.

³⁰ Ўзбекистон Республикасининг «Сиёсий партиялар тўғрисида»ги Қонуни // Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Ахборотномаси, №2 (1250), 1997. –Б.15.

муносабатларига доир барча ҳуқуқий мақомларнинг мужассамлашгани Ўзбекистонда кўппартиявийлик тизимини қарор топтиришнинг қафолатларидан бирига айланди.

Мазкур қонунга биноан сиёсий партиялар фуқароларнинг демократик иродалари шаклланишини таъминлашда эркин фаолият юритиш ҳуқуқига эга бўлдилар, партияларнинг ўзаро ҳуқуқий тенглиги, шунингдек, уларнинг жамият олдидаги вазифалари ва масъулияти қонунлаштирилди.

Сиёсий партиялар фаолиятининг фақат ҳуқуқий жиҳатлардангина қафолатлашнинг ўзи уларнинг кенг қиррали фаолиятлари йўналишларини амалга ошириш учун етарли эмас эканлигини ҳаётнинг ўзи кўрсатди. Сиёсий партияларнинг жамиятдаги ва сиёсий муносабатлардаги функцияларини тўла бажара олиш қобилиятини шакллантириш учун уларнинг фаолиятларини молиявий жиҳатлардан ҳам қафолатлаш тажрибаси Ўзбекистонга ҳам кириб келди. 2004 йил 30 апрелда иккинчи чақириқ Олий Мажлиснинг XIV сессияси “Сиёсий партияларни молиялаштириш тўғрисида”ги Қонунни қабул қилди.

Маълумки, ҳозирги даврда ривожланган мамлакатларда сиёсий партияларни давлат томонидан молиялаштириш қонунчилиги такомиллашиб бормоқда. Партияларни давлат томонидан молиялаштиришнинг ҳуқуқий асослари сиёсий партияларни фуқаролик жамиятининг муҳим институти сифатида тан олиншини таъминлаб, бу билан партияларнинг давлат ҳокимиятини амалга оширишдаги ўрни анча юксалишига замин яратади. Бу каби молиялаштиришни давлат томонидан тан олиш сиёсий партияларнинг ўз функцияларини унумли амалга ошириши натижасида уларнинг давлат олдида масъулият сезиш бурчини шакллантиради.

Кўпчилик фуқаролик жамияти институтлари ривожланган мамлакатлар сиёсатшунос олимлари партияларни давлат томонидан молиялаштиришни демократия муаммолари билан ҳам боғлайдилар. Жумладан, таниқли олим Ж.Маслоунинг кўрсатишича, бирлашма ва уюшмаларнинг конституциявий эркинлиги нафақат партиялар ташкил топишининг эркинлигини тақозо этади, балки, улар томонидан ўз функцияларини амалга ошириш имкониятларига қафолатлар берилишини ҳам талаб этади. Баъзи бир ҳолатларда давлат томонидан берилаётган ёрдамлар сиёсий демократияни реал мазмунлар билан тўлдиришнинг шарти бўлиб ҳам хизмат қилиши мумкин³¹.

Хусусан, сиёсий партияларга молиявий ёрдам бериш партияларнинг сиёсий рақобатдаги имкониятлар нотенглигини камайтиради, уларнинг алоҳида жисмоний ёки ҳуқуқий шахслар гуруҳларига нисбатан қарамлигани йўқотади. Натижада сиёсий партиялар коррупцияга қарши курашнинг таъсирчан воситасига айланади.

³¹ Қаранг: Демократик кўппартиявийлик ва парламентаризм тамойилларини ривожлантириш масалалари // Ўзбекистон: фуқаролик жамияти сари. - Т.: Шарқ, 2003. –Б.212.

Ўзбекистон Республикасининг “Сиёсий партияларни молиялаштириш тўғрисида”ги Қонун мамлакатдаги партияларни демократик кадриятлар талаблари даражасида ривожланиши учун кенг имкониятлар яратиб беришга катта ҳисса кўшди. Қонуннинг 7-моддасига мувофиқ, “Сиёсий партия, агар у Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Қонунчилик палатасига сайлов якунлари бўйича “Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Қонунчилик палатаси тўғрисида”ги Ўзбекистон Республикасининг Конституциявий қонунига мувофиқ Қонунчилик палатасида сиёсий партия фракциясини тузиш учун зарур миқдорда депутатлик ўринларини олган бўлса, ўзининг уставда назарда тутилган фаолиятини молиялаштириш учун давлат маблағларини олиш ҳуқуқига эга бўлади”. Шунингдек, қонунда Ўзбекистон Республикаси Адлия вазирлиги давлат маблағларини олиш ҳуқуқига эга бўлган сиёсий партиялар ўртасида уларнинг Қонунчилик палатасида олган депутатлик ўринлари миқдорига мутаносиб равишда тақсимлайди”³².

Шу билан бирга, мазкур қонунга биноан сиёсий партияларнинг Қонунчилик палатаси ва давлат ҳокимиятининг бошқа вакиллик органларига сайловда иштирок этиши, шунингдек, Қонунчилик палатасидаги сиёсий партия фракцияларининг фаолияти ҳам давлат томонидан молиялаштирилади. Албатта, сиёсий партиялар фаолиятини давлат томонидан молиялаштиришни амалга ошириш сайловларни демократик тамойиллар асосида кечишини ҳар томонлама кафолатлайди. Партияларнинг марказий ва маҳаллий органлари сайловчилар билан ҳар томонлама алоқа боғлаш, ўз фаолиятларини сайловчилар хоҳиш-иродалари асосида кечишини амалга ошира олиш имкониятларига эга бўладилар. Муҳими, партияларнинг дастурий мақсад ва вазифаларини амалга ошира олишнинг молиявий асослари яратилди.

Мамлакатда икки палатали парламентни шакллантириш ислохотларини амалга ошириш натижасида сиёсий партияларни жамият институти сифатида кенг фаолият кўрсатиши учун барча ҳуқуқий, сиёсий ва молиявий асослар яратилди. Албатта, мустақиллик даврида фуқаролик жамияти талабларига жавоб бера оладиган сиёсий партияларнинг шаклланиш жараёнлари ҳали ҳам давом этаётганлигининг объектив сабаблари ҳам мавжуд. Жумладан, сиёсий партиялар миллат менталитетига эндигина кириб келмоқда; собиқ шўро давридаги бир партиявийлик тизим асоратлари ҳали ҳам ўзини кўрсатмоқда; эски тузумдан мерос бўлиб қолган ижтимоий лоқайдлик сиёсий пассивлик иқтисодий боқимандалик ва мутелик руҳияти ҳамон баъзи партия раҳбарлари ва ходимлари фаолиятида, афсуски, сезилмоқда.

Лекин, бу каби сабаблар сиёсий партияларнинг ўз ваколатларини тўла бажара олмаётганликларини оқлай олмайди. Мустақилликнинг ўтган даври ичида олдинги ҳаёт

³² Ўзбекистон Республикасининг «Сиёсий партияларни молиялаштириш тўғрисида»ги Қонуни // Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Ахборотномаси, №5 (1337), 2004. –Б.32—33.

тарзимизда ҳали синаб кўрилмаган бутунлай янги миллий давлат барпо этилди. Энг замонавий талаблардаги икки палатали профессионал парламент шакллантирилди. Мамлакатда бозор муносабатларига асосланган иқтисодиёт ривожланиб бормоқда. Хорижий ва халқаро ташкилотлар тажрибаси ҳам фуқаролар дунёқарашига сингиб бормоқда.

Бироқ шунини қайд этиш лозимки, ҳозирги даврга қадар мамлакатда замонавий сиёсий партияларнинг шаклланиш жараёнлари давом этмоқда. Шимолий Америка ва Европа давлатларида илк сиёсий партиялар пайдо бўлганида уларга шубҳа билан қараш, “турли сиёсий кучлар бузғунчиликка олиб келади, барқарорлик бузилади, шунинг учун партияларни кучайтирмаслик лозим, партиялар — бўлиниш воситаси”, каби фикр-мулоҳазаларга асосланган партияларга нисбатан қарашлар ўша даврларда партиялар ривожланишини анча кейинга суриб юборган эди³³. Ҳозирги даврда Ўзбекистон жамиятида ҳам ана шу каби қарашлар билан “касалланган” баъзи мансабдорларнинг учраб туриши сиёсий партиялар фаолияти сустигини “таъминлаб бераётган” омиллардан биридир.

Ривожланган мамлакатларда сиёсий партияларнинг юксалиши, уларнинг давлат билан жамият ўртасидаги муносабатларни таъминлашдаги ўрнини юксалиб бораётганлигининг асосий сабабларидан бири - уларни давлат ҳокимиятни шакллантиришдаги ўрни билан изоҳланади. Ҳали инсоният тарихида партияларсиз сиёсий элитани адолатли тарзда шакллантиришнинг бирон-бир воситаси ихтиро қилинмаган. Фуқаролик жамияти ва ҳуқуқий давлат куриш амалиёти шунини кўрсатдики, фақат сиёсий партиялар воситасида шаклланган сиёсий элита ҳам давлат, ҳам жамият манфаатлари асосида фаолият кўрсата олишга қобилдир.

Сиёсий партиянинг ташкилот сифатидаги нуфузини таъминлаб бериш манбаи, бу унинг қуйи ташкилотларидаги ва аъзоларнинг фаоллигидир. Партия аъзоларини фаоллаштирувчи омил эса партиянинг амалий фаолиятида ва унинг дастурий ҳужжатларида оддий аъзоларнинг манфаатлари нечоғлик инобатга олинганлиги билан ўлчанади.

Партияларнинг энг асосий функцияларидан бири бу нафақат ўз аъзолари ва таянч базаси бўлган ижтимоий қатламнинг манфаатларини ифодалаш, балки уларнинг ўз манфаатларини англаш даражасига эришишига ҳам кўмаклашишдир. Ҳеч бир шахсда сиёсий манфаатлар ўз-ўзидан шаклланмайди. Бунинг учун шахс билан партия ўртасида доимий тарзда мулоқот ва муносабат бўлиши, шахснинг жамоат ташкилотларидаги иштироки, шахс фаоллиги учун ижтимоий-сиёсий кенгликлар яратиши талаб этилади. Ҳар бир шахснинг партия ташкилотлари фаолиятида иштирок этиши учун мазкур ташкилотларда унинг ўз манфаатларини ифодаланиши ва амалга ошишига ишонч руҳияти шаклланиши талаб этилади.

³³ Скидмор М. Дж., Трипп М.К. Американская система государственного управления. — М.: СП «Квадрат», 1993.-С.129.

Бошқача айтганда, ҳар бир партиянинг қуйи ташкилотлари сайлов округларида, маҳаллаларда, меҳнат жамоаларида ва ёшлар ўртасида узлуксиз ва муттасил равишда сайловчилар манфаатлари ва орзу-истакларига уйғун бўлган дастурий вазифаларини кенг тарғиб-ташвиқ қилиш ва рўёбга чиқариш натижасидагина сайловчилар эътиборини ўзига жалб эта олиши мумкин.

Ҳали демократик жамиятда яшаб кўрмаган, узоқ даврлар тоталитар тузум зулми остида бўлган халқлар онгида миллий, иқтисодий ва сиёсий манфаатлар намоён бўлиши мумкин, аммо, ташкиллашган сиёсий ижтимоийлашув жараёнларисиз уларни интеграция қилиш жараёнлари қийин кечади. Бунинг асосий сабаблари шундаки, инсон сиёсий онги ва қарашлари фақат унинг гуруҳий ташкилотлардаги фаол иштироки натижаси ўларок шаклланиши мумкин. Ҳали сиёсий онги етарли даражада шаклланмаган инсонда бирон-бир партиядо иштирок этиш учун ҳеч қандай эҳтиёжнинг ўзи йўқдир. Кўриниб турибдики, мамлакатдаги партияларнинг бошланғич ташкилотлари ёки вакиллари фуқароларнинг яшаш ва ишлаш жойларида кенг фаолият кўрсата олмаса, сайловчилар дунёқарашига таъсир этиш қобилиятига эга бўлмаса, партиялар ўз функционал ваколатларини ҳаётга тўлиқ татбиқ эта олмайдилар.

Мамлакатдаги баъзи сиёсий партияларнинг сайлов округлари, участкалари тузилиши мумкин бўлган ҳудудларда бошланғич ташкилотлари ёки бошқа шаклдаги таъсир кўрсатиш қобилиятига эга бўлган гуруҳларининг етарли даражада ҳали мавжуд эмаслиги бу партияларнинг сиёсий сахнадан ҳали анча йироқ эканлигини англатади. Фуқаролар ўртасида ўз бошланғич ташкилотларига эга бўлган сиёсий партиялар аъзоларининг аксарият қисмида ҳали ҳам партиявийликка дахлдорлик туйғуси эмас, балки кўпроқ расмиётчилик характериға эга бўлган, фақат гоҳида эса олинадиган оддий носиёсий корпоративликка мансублик ҳолатларини кузатиш мумкин.

Шунингдек, баъзи партияларда нафақат аъзолар ёки бошланғич ташкилотлар расмийлашмаган, балки кўпчилик туман ва шаҳарларда уларнинг маҳаллий партия ташкилотларининг фаолияти умуман сезилмайди. Бунинг асосий сабабларидан бири шундаки, бу партияларнинг жойлардаги маҳаллий етакчилари кўпинча юқори партия органлари кўрсатган номзодлар (ижроия ҳокимият билан келишилган ҳолда) ичидан сайланади. Кўп жойларда партия аъзоларининг мавжуд эмаслиги ёки партияга аъзоликнинг ўта расмийлиги натижасида ҳали партиявий омма назоратини ўзида ҳис этмаган партия раҳбарларининг ўзбиларчилик кайфиятиға мослашиб қолганлиги оқибатида қуйи партия ташкилотларининг шаклланиши қийин кечмоқда.

“Ижтимоий фикр” жамоатчилик фикрини ўрганиш маркази томонидан 2003 йидда ўтказилган социологик тадқиқотлар натижаларига биноан сўровномаларда иштирок этган

фуқароларнинг 57,7 фоизи Ўзбекистон ХДП, 36,3 фоизи “Адолат” СДП, 30,2 фоизи “Миллий тикланиш” ДП фаолият кўрсатишидан хабардорлигини билдирганлар. Тадқиқотда сўралганларнинг аксарият қисми (75,3 %) мавжуд партиялар дастурларида фарқланишлар борлигини сезмайдилар. Шунингдек, сўралганларнинг 61,0 фоизи мамлакатда қанча партиялар мавжудлиги аҳамиятсиз эканлигини билдирганлар. Мамлакатда кўппартиявийлик тизими мавжудлигининг муҳим аҳамиятга эга эканлигини фақат 23,8 фоиз респондентлар эътироф этганлар, холос. Тадқиқотда иштирок этган фуқароларнинг кўпчилиги (71,4 %) Ўзбекистонда фаолият юритаётган партияларнинг бир-бирларидан қайси жиҳатлари билан фарқланишларини билмасликлари аниқланган³⁴. Кўриниб турибдики, сиёсий партиялар аҳоли ўртасида ўзининг дастурий мақсадлари ва қайси ижтимоий қатламларнинг манфаатларини ифода этишларини камдан-кам тарғиб қиладилар. Баъзи сиёсий партиялар эса ҳали ўзларида жамиятдаги ўзгаришларга таъсир эта олиш қобилиятини шакллантира олмаганлар.

Сиёсий партиянинг маълум ижтимоий қатламлар ёки гуруҳлар фаоллик билан иштирок этадиган ташкилотларга айланиши учун, авваламбор, мазкур қатлам ва гуруҳларнинг сиёсий манфаатлари интеграция қилиниши ва улар партия дастурлари ҳамда партия амалий фаолиятида ифодаланиши талаб этилади. Ана шундагина партия ижтимоий қатлам ёки гуруҳларни ўз фаолиятига жалб этиш қобилиятига эга бўлиши мумкин.

Шунингдек, партия ижтимоий қатламларнинг қандай манфаатлари ва қарашларини ифодалашга эришганлиги, партия томонидан жамият ва давлатчилик ривожланишининг конструктив ва муқобил йўллари ишлаб чиққанлиги, партиялар ўртасидаги ҳақиқий маънодаги мухолифий муносабатларнинг шаклланиши каби йўналишларда партия фаолиятининг мавжудлиги унинг мустақил институт сифатида эътироф этилишини таъминлайди.

2004 йил декабрдаги сайловлар кампанияларида Ўзбекистон ХДП раҳбарияти томонидан ўз партияси ғоясининг “сўл” оқимга мансублигини эълон қилиниши, ЎзЛиДеПни эса Ўзбекистон ХДПга мухолифатда эканлигини эълон қилиниши кўпчилик сайловчиларнинг эътиборини ўзига қаратди. Лекин, мазкур партияларнинг қуйи ташкилотлари ва сайловлар участкаларидаги ўзаро баҳс-мунозаралар аксарият ҳолларда партиялар ўртасидаги эмас, балки номзодлар ўртасидаги курашлар характерини касб эта олди, холос.

Мамлакатда жамиятни янгилашга доир амалга оширилаётган ислохотларда сиёсий партияларни демократик тамойиллар асосида такомиллаштириш масаласининг нечоғлик аҳамиятли эканлиги Президент И.А. Каримовнинг иккинчи чақириқ Олий Мажлиснинг IX сессиясидаги маърузасида очик ва ойдин кўрсатиб берилди: “Биз барчамиз шуни яхши

³⁴ Қаранг: Хаджимухамедов М. Политические партии в общественном мнении Узбекистана. — Ижтимоий фикр. Инсон ҳуқуқлари. №3, 2003. —С.59-60.

тушуниб олишимиз зарурки, жамиятимизни янада демократлаштириш ва фуқаролик институтларини шакллантириш, аввало, аҳоли сиёсий фаоллигининг ўсиши, унинг сиёсий, ижтимоий ва давлат ҳаётида нечоғли фаол иштирок этиши билан узвий боғлиқ. Бу масалани ечишда биринчи галда мамлакатимиздаги мавжуд сиёсий партия ва ҳаракатлар - буни тан олиб айтишимиз керак - ҳозирги заиф ва мўрт ҳолатдан чиқиб, ўз фаолиятини жонлантириши, таракқий топган демократик давлатлар тажрибаси асосида юртимизда ҳақиқий кўппартиявийлик демократик парламентаризм тизими, ижобий сиёсий рақобат муҳитини қарор топтиришга ва жамиятимиз сиёсий майдонида тан олинган оппозиция пайдо бўлишига хисса қўшиши лозим"³⁵.

Мазкур фикрдан кўриниб турибдики, сиёсий партияларнинг сиёсий тизимга кириши суут кечмоқда. Уларнинг мамлакатимизнинг сиёсий, иқтисодий, маънавий ҳаётидаги фаол иштироклари сезилмайди. Бунинг асосий сабабларидан бири - партиялар ижтимоий қатлам ва гуруҳларнинг манфаатларини ва иродаларини тўла ифодалай олиш даражасига кўтарила олмаганлигидир.

Ҳар бир сиёсий партия мустақил сиёсий институт сифатида ўз ижтимоий базаси бўлган ижтимоий қатламлар манфаатлари, дунёқараши асосида ҳаракат дастурларига эга бўлиши сиёсий плюрализмни шакллантириб, турлича қарашлар рақобати ва мусобақаси асосида фуқаролик жамияти шаклланиши учун замин тайёрлайди. Шунингдек, бу каби демократик тамойиллар мамлакатда амалга оширилаётган ислохотларга ижобий таъсир этади.

Мамлакатдаги сиёсий партияларнинг сиёсий мафкуралари ҳали мустаҳкам эмаслиги, уларнинг сиёсий назария ва мафкуралар шакллантириш соҳаларида деярли фаолият кўрсата олмаганликлари оқибатида улар ўртасидаги ғоялар кураши ва рақобатчилиги унчалик авж олмаган. Бу ҳолат партия аъзолари ва уларнинг хайрихоҳлари бўлган фуқароларнинг сиёсий маданиятлари шаклланиш жараёнларини ҳам қийин кечишини тақозо этмоқда.

Президент И.А. Каримов ўзининг Олий Мажлис Қонунчилик палатаси ва Сенати қўшма мажлисидаги маърузасида (2005 йил 28 январь) жамият сиёсий соҳасини эркинлаштиришнинг энг муҳим йўналиши сифатида “сиёсий партиялар ва фуқаролик институтларининг давлат аҳамиятига молик энг муҳим қарорларни қабул қилишдаги роли ва таъсирини тубдан кучайтириш”³⁶ вазифасини илгари сурди. Шунингдек, Президент мамлакатдаги сиёсий партияларнинг фуқаролик жамиятининг ҳақиқий институтига айланиши учун “партиялар аҳоли ўртасида обрў-эътибор қозониш мақсадида изчил иш олиб бориши, сиёсий тажриба орттириши, сиёсий етукликка интилиши ва энг муҳими, молиявий

³⁵Каримов И.А.Ўзбекистонда демократик ўзгаришларни янада чуқурлаштириш ва фуқаролик жамияти асосларини шакллантиришнинг асосий йўналишлари // Биз таилаган йўл — демократик таракқиёт ва маърифий дунё билан ҳамкорлик йўли. Т. 11. — Т.: Ўзбекистон, 2003. —Б.26—27.

³⁶Каримов И.А. Бизнинг бош мақсадимиз - жамиятни демократлаштириш ва янгилаш, мамлакатни модернизация ва ислох этишдир // Ўзбек халқи ҳеч қачон, ҳеч кимга қарам бўлмайди. Т. 13. -Т.: Ўзбекистон, 2005. -Б.181.

мустақилликка эришиш, жамиятда ўз ўрнини топиш ва ўзининг доимий сайловчиларига таяниш учун фаол ҳаракат қилиши керак”³⁷, деган фикрни билдирди.

Ўзбекистон Республикаси Президенти ташаббуси билан 2006 йил 9 ноябрда қонунчилик ташаббуси билан парламентга киритилган “Давлат бошқарувини янгилаш ва янада демократлаштириш ҳамда мамлакатни модернизация қилишда сиёсий партияларнинг ролини кучайтириш тўғрисида”ги Конституциявий Қонуннинг қабул қилиниши мамлакатда фуқаролик жамияти институтларини янада ривожлантириш учун ҳуқуқий асосларни мустаҳкамлаб, сиёсий партиялар демократик тамойиллар асосида фаолият юритишлари учун имкониятлар яратади.

Мазкур Конституциявий Қонуннинг 4-моддасида Ўзбекистон Республикаси Бош вазири номзоди Ўзбекистон Республикаси Президенти томонидан Қонунчилик палатасидаги сиёсий партиялар фракцияларининг ҳар бири ва сайловчилар ташаббускор гуруҳларидан сайланган депутатлар билан маслаҳатлашувлар ўтказилгандан сўнг Олий Мажлиснинг Қонунчилик палатаси ва Сенати тасдиқлаши учун киритилиши қондасини ўрнатилиши, шунингдек, мазкур Қонуннинг 6-моддасига биноан вилоят ва Тошкент шаҳар ҳокими номзодлари Ўзбекистон Республикаси Президенти томонидан халқ депутатлари вилоятлар ва Тошкент шаҳар Кенгашларидаги партия гуруҳларининг ҳар бири билан маслаҳатлашувлар ўтказилгандан сўнг тегишли халқ депутатлари Кенгашларига тасдиқлаш учун тақдим этилиши қондасининг қабул қилиниши, сиёсий партияларга маҳаллий ҳокимият органлари фаолияти устидан назорат этишни ҳуқуқий жиҳатлардан мустаҳкамлаб қўйилиши³⁸ каби янги ўзгаришлар сиёсий партияларнинг давлат ҳокимиятини шакллантириш ва давлат аҳамиятига эга бўлган сиёсий қарорларни қабул қилишдаги иштироклари учун кенг шарт-шароитлар яратади. Албатта, мазкур Қонуннинг энг асосий мақсади - халқ иродасини давлат ҳокимиятини шакллантиришда ифодаланишига эришишдан, давлат бошқарувини халқ назорати остида амалга оширишни йўлга қўйишдан иборат бўдди. Мамлакатдаги сиёсий партиялар фаолиятини эркинлаштиришга доир ислохотлар натижасида уларнинг жамиятдаги ўрни анча ошиб бормоқда. Сиёсий партияларнинг демократик тамойиллар асосида фаолият кўрсатишларини таъминлаш мақсадларида уларнинг қонунчилик асослари янада ривожлантирилди.

Мамлакатда икки палатали парламентни шакллантириш ислохотларини амалга оширишга боғлиқ ҳолда сиёсий партиялар Олий Мажлиснинг Қонунчилик палатаси депутатлари ва маҳаллий вакиллик

³⁷ Ўша жойда. –Б.181.

³⁸ Ўзбекистон Республикасининг «Давлат бошқарувини янгилаш ва янада демократлаштириш ҳамда мамлакатни модернизация қилишда сиёсий партияларнинг ролини кучайтириш тўғрисида»ги Конституциявий Қонуни // Ўзбекистонда сиёсий партиялар. — Т.: Минтақавий сиёсат жамғармаси, 2007. –Б.243—247.

органлари депутатлари номзодларини танлаш ва кўрсатиш, сайлов кампанияларини ўтказишда асосий сиёсий институт функциясини бажаришга ўтдилар.

Кўриниб турибдики, XXI аср бошларида мамлакатда жамият сиёсий соҳасини эркинлаштириш, бунинг учун аввало жамиятда кўппартиявийлик тизимини янада демократлаштириш вазифалари сиёсий ислохотларнинг муҳим жиҳатларини ташкил этади. “Кучли давлатдан - кучли фуқаролик жамияти сари” тамойилини амалга ошириш мамлакатнинг “Ўзбек модели” асосида фуқаролик жамияти сари интилаётганлигини ифодалайди.

Мамлакатда сиёсий партияларнинг муҳим давлат қарорларини қабул қилишдаги ўрнини оширишдан асосий мақсад - мамлакат тараққиётида фуқароларнинг фаол иштирокини таъминлаш, давлат сиёсатини халқ иродаси асосида юритиш амалиётини ўрнатиш, қабул қилинаётган қонунларда аҳоли умумманфаатлари кенгрок ифодаланишига эришиш, жамиятдаги ижтимоий қатлам ва гуруҳларнинг манфаатларини мутаносиблаштириш ва келиштириш, ҳокимият органларига янги ва соғлом кучларнинг кириб келиши учун зарур шарт-шароитлар яратиш, аҳолининг сиёсий онги ва маданиятини юксалтириш ва ниҳоят, фуқаролик жамияти ва ҳуқуқий давлат асосларини шакллантиришдир.

Хулоса сифатида айтиш мумкинки, “Давлат бошқарувини янгилаш ва янада демократлаштириш ҳамда мамлакатни модернизация қилишда сиёсий партияларнинг ролини кучайтириш тўғрисида”ги Конституциявий Қонун ҳаётга татбиқ этилиши натижасида мамлакатда сиёсий партияларнинг ҳукумат ва маҳаллий давлат ҳокимияти органларини шакллантиришдаги роли ошади, давлат ҳокимияти органлари халқ иродаси асосида шаклланади, мамлакатдаги сайловчиларнинг сиёсий иродаси ҳокимият тақдирини ҳал этиш асосий қарори даражасига кўтарилади. Умуман, сиёсий партиялар фуқаролик жамиятининг институти сифатидаги ҳуқуқий мақомни эгаллашга эришади.

2.2 Сайловлар тизимини демократлаштириш - фуқаролик жамиятини шакллантириш омили

Жамият аъзолари томонидан давлат ҳокимиятини шакллантириш мақсадида ўтказиладиган сайловлар фақат демократиянинг белгиси бўлишидан ташқари, унинг зарурий яшаш шарти ҳамдир. БМТ Бош Ассамблеясининг 1948 йил 10 декабрида қабул қилинган “Инсон ҳуқуқларининг умумжаҳон Декларацияси”нинг 21-моддасида демократик тамойиллар

асосидаги сайловларнинг инсон ҳуқуқи сифатидаги ўрни қуйидагича таърифланади: “Ҳар бир инсон бевосита ёки эркин сайланган вакиллари орқали ўз мамлакати бошқарув ишида қатнашиш ҳуқуқига эгадир. Халқ иродаси ҳукумат ҳокимиятининг асоси бўлиши керак; бу ирода яширин овоз бериш ёки овоз бериш эркинлигини таъминловчи бошқа шунга тенг аҳамиятга эга бўлган умумий ва тенг сайлов ҳуқуқи асосида ифодаланиши лозим”³⁹.

Сайловлар тизими - ҳуқуқий меъёрларда мустаҳкамлаб қўйилган, давлат ва жамият институтлари фаолиятлари тажрибасида шаклланган вакиллик органлари ёки айрим раҳбарлик вакилини сайлашни ўтказиш ва ташкил этишга доир тартиботдир.

Фуқароларнинг сайлов ҳуқуқи уларнинг сайловлардаги иштирокини, сайловчилар ва сайланувчи органлар ўртасидаги ўзаро муносабатларни мувофиқлаштирувчи ҳамда кейинчалик сайловчилар ишончини оқламаган вакилларни чақириб олувчи тартиботларнинг ҳуқуқий меъёрлари мажмуасидир. Фуқароларнинг сайлов ҳуқуқи тушунчаси фуқароларнинг сайловларда иштирок этиш ҳуқуқи сифатида тор маънода - сайловчи сифатида (фаол сайлов ҳуқуқи) ёки сайланувчи сифатида (пассив сайлов ҳуқуқи) ҳам қўлланилади.

Демократик сайловлар давлат ва жамиятни ҳамда уларнинг такомиллашган моделларини шакллантириш мақсадидаги тарихий ривожланишнинг зиддиятли изланишлари натижаси ўлароқ пайдо бўлган институтдир. XX асрга келиб давлат ҳокимияти органларини шакллантириш билан боғлиқ бўлган демократик сайловлар жаҳондаги аксарият мамлакатлар сиёсий ҳаётидаги табиий бир жараёнга айланди. Шу билан бирга ҳар қандай сайловларни демократик қадриятлар қаторига киритиш ҳам қийин масаладир.

Умумэътироф этилган халқаро демократик тамойиллардан бири қуйидагича ифодаланади: “Демократик идора этиш эркин ва адолатли сайловлар давомида муттасил ифодаланиб борадиган халқ иродасига асосланади”⁴⁰. Турли мамлакатларда ҳуқуқий давлат ва фуқаролик жамиятининг ривожланиш даражасини сайлов ҳуқуқи тамойилларига мувофиқ равишда, яъни, уларда ўтказилган сайлов тизимини ифода этувчи сайловларни таснифлаш асосида белгилаш мумкин. Сайловларга доир қуйидаги бир-бирига қарама-қарши бўлинган жуфтлик асосида қабул қилинган тушунчалар у ёки бу мамлакатнинг демократик ривожланиш даражасини аниқлашга ёрдам беради. Унга мувофиқ сайловлар қуйидагича ўтказилиши мумкин: умумий - чегараланган (цензли); тенг - нотенг; тўғри - билвосита; яширин - очик овоз бериш. Бу сайловлар таснифланган ҳар бир жуфтликнинг чап томонидаги

³⁹ Инсон ҳуқуқларининг умумжаҳон Декларацияси. - Т.: 1998. –Б.30.

⁴⁰ Парижская хартия для новой Европы 21 ноября 1990г. // Обязательства ОБСЕ в области человеческого измерения Справочное пособие.- Варшава: БДИПЧ ОБСЕ, 2000. -С.258.

тушунчаларга амал қилган мамлакатларда демократик кадриятлар асосқдага сайловлар ўтказилади.

Фуқаролик жамиятини ривожлантириш демократик сайловлар воситасида рўй беради. Авторитаризмдан демократияга ўтиш муддати эса бир неча ўн йилликлар, авлодлар алмашинуви ва қатор демократик сайловлар ўтказилиши билан ўлчанади. Шунинг учун ҳам ҳар бир мамлакатда ўтказилган ҳақиқий демократик сайловлар ҳуқуқий давлат қуришнинг машаққатли йўлидаги кичик лекин шу билан бирга, энг зарурий бўлган муҳим қадамдир⁴¹.

Ривожланган мамлакатларда сайловлар ўзаро сиёсий муҳолифатдошликка асосланади. Демократик сайловларни ўтказишда ҳокимиятга даъвогарлик қилаётган турли сиёсий кучлар ўзаро бир-бирига ишонч билдирган ҳолда бошқарув ҳокимиятини эркин демократик сайловлар воситасида шакллантиришнинг анъанавий қоидаларини ҳурмат қиладилар. Ривожланган мамлакатлардаги сайловчилар ва депутатликка номзодлар ҳуқуқ автоном ва рационал-мақсадлилиқ характерига эгадир. Бу мамлакатларда сайловлар сиёсий элитани шакллантиришнинг реал механизми сифатида намоён бўлади. Бунда сайловлар аҳолига расмий сиёсат йўналишларига таъсир этиш учун имкониятлар яратади, уларни ўзининг манфаатларига монандлаштира олади⁴².

Овоз бериш яқунлари бўйича сайловлар натижаларини - аниқлаш асосан иккита катта сайлов тизими асосида кечади: мажоритар ва пропорционал тизимлар. Мажоритар тизимда номзод ёки номзодлар рўйхати қонунда белгиланганидек, энг кўп овоз олгандагина у ёки бу сайланадиган вакиллик органига сайланган, деб ҳисобланиши билан тавсифланади. Кўпчилиқ овоз олиш ҳам ҳар хил бўлади. Мутлоқ кўпчилиқни (50% + 1 овоз) талаб этувчи сайлов тизимлари ҳам учрайди. Мажоритар тизимдаги сайловларда муайян кўпчилиқнинг ўз рақибларига нисбатан кўпроқ овоз олиши улар номзодининг ғалаба қилганлигини билдиради. Сайловнинг пропорционал тизимида берилган овозларнинг миқдоридан келиб чиқиб, барча мандатларнинг ана шу берилган овозлар ўртасида аниқ пропорционал тақсимланиши рўй беради. Бу тизим ҳозирги замонда анча кенг тарқалган⁴³.

Мажоритар ва пропорционал тизимлар ўзининг ютуқ ва камчиликларига ҳам эгадир. Мажоритар тизимнинг ижобий хусусиятлари шундаки, унда самарали фаолият юритувчи ва барқарор ҳуқуматни шакллантириш имконияти борлиги билан изоҳлаш мумкин. Шунингдек, у йирик ва яхши ташкиллаштирилган сиёсий партиялар учун сайловларни муваффақиятли ўтказиш имкониятларини яратади.

⁴¹ Общая и прикладная политология: Учебное пособие. / Под обвдей редакцией В.И.Жукова, Б.И. Краснова, — М.: МГСУ: Союз, 1997. —С.254-256.

⁴² Ўша жойда. —Б.257-258.

⁴³ Демократик сайловлар: халқаро тамойиллар ва миллий ўзлик // Демократлаштириш ва инсон ҳуқуқлари, 2000. №1-2, -Б.44-48.

Мажоритар тизимнинг асосий камчиликлари куйидагилардир: мамлакатдаги сайловчиларнинг кўпчилик қисми (баъзан 50 %га яқини) ҳокимият органларида ўз вакилларига эга бўлмай қоладилар; сайловларда ўз рақибига нисбатан кам овоз олган партия парламентда кўпчилик депутатлик ўринларга эга бўлиши мумкин.

Пропорционал тизимнинг устун томонлари тўғрисида куйидагиларни келтириш мумкин: унинг ёрдамида жамият сиёсий ҳаётидаги сиёсий кучлар жойлашишининг реал ва аниқ манзараларини кўриш мумкин. У фикрлар хилма-хиллиги ва кўппартиявийликнинг ривожланишини, шунингдек давлат билан фуқаролар ўртасидаги узвий алоқадорликни таъминлаб беради.

Пропорционал тизимнинг асосий камчиликлари эса куйидагилардир: ҳукуматни шакллантиришда мураккабликлар юзага келади (сабаби: бирон-бир устунлик қиладиган партиянинг йўқлиги, ҳар хил мақсад ва муддаолардаги партияларнинг кўппартиявийлик асосидаги коалициясини тузишга мажбур бўлиш, бу эса ҳукумат беқарорлигини келтириб чиқариши); овозларнинг аниқ номзодларга эмас, балки, партияларга берилиши, партиялар билан депутатлар ўртасидаги алоқанинг сустлиги; депутатларнинг ўз партияларига анча боғлиқ бўлиб қолишлари⁴⁴.

XX асрнинг иккинчи ярмига келиб сайлов тизими ўз тараққиёти ва ривожланиши йўлида катта жараёнларни босиб ўтиб, бой тажрибалар тўплади. Мажоритар ва пропорционал тизимларнинг яхши томонлари бир-бири билан уйғунлаша бошлади. Аралаш тазим доирасида маълум бир қисм депутатлик мандатлари мажоритар тамойиллар асосида тақсимланиши, қолган қисм мандатлар эса пропорционал тизим асосида тақсимланиши русумга кирди. Сайлов тизимини демократлаштириш ва такомиллаштиришда шу аралаш сайлов тизими сиёсий барқарорликка эришиш йўлида энг самарали йўл эканлигини ривожланган мамлакатлар тажрибалари исботлаб бермоқда.

Демократик сайловларнинг вакиллик механизми сифатида амал қилишини бетакрор кадриятга айлантирган, умумэътироф этган қатор тамойиллар мавжуд. Бу тамойиллар сайлов қонунчилигида ўз ифодасини топади ва улар муҳим инсон ҳуқуқларидан бири бўлган - сайлаш ҳуқуқи ёки овоз бериш ҳуқуқини таъминлайди.

Парламент демократиясига асосланган конституцион мамлакатларда, аввало, вакиллик органларининг сайланиш тамойили ва уларни шакллантиришдаги халқнинг ҳеч бир бўлинмас ҳуқуқи ҳар томонлама мустаҳкамланади. Бу мамлакатлар конституцияларида, одатда сайловларнинг умумийлиги принципи мазмуни очиб берилади. Умумийлик тамойили барча аҳолининг сайловчи сифатидаги иштироки унинг фаол ҳуқуқини ифодаласа, аҳоли

⁴⁴ Қаранг: Саидов А.Х. Избирательное право в Республике Узбекистан. Вопрос реформы законодательство и зарубежный опыт. Т.: Узбекистан, 1993.-С. 9-11.

вакилларининг ҳокимият органларига сайланиш учун сайловларда номзод сифатидаги иштироки пассив сайлов ҳуқуқини англатади⁴⁵.

Ҳозирги давр демократик сайловлар тамойилларидан бири - тенг сайлов ҳуқуқи ҳисобланади. Унинг амалдаги ифодаси шундан иборатки, қонун чиқарувчи органга сайланган ҳар бир депутат бошқа депутатларга нисбатан деярли тенг миқдордаги фуқаролар вакили ҳисобланади. Шунингдек, ҳар бир сайловчи умумий сайлов қарорларига бир хилда таъсир этиш даражаларига эга бўлади.

Демократик сайловларнинг мезонларидан яна бири - сайловларни тўғридан-тўғри ўтказиш тамойили ҳисобланади. Парламент демократияси ривожланган мамлакатларнинг кўпчилигида сайловчилар тўғридан-тўғри (делегатлар ёки вакиллар воситасисиз) президент, парламент ва бошқа сиёсий ҳокимият органларини сайлайдилар⁴⁶.

Вакиллик органларига сайланаётган номзодлар ўртасидаги мусобақадорлик ёки ўзаро рақобатдорлик ҳам демократик сайловларнинг муҳим тамойилларидан бири ҳисобланади. Яъни, у сайловларда турли хил ижтимоий гуруҳлар ёки қатламлар манфаатларини ифодаловчи турли партиялар номзодларининг иштирок этишини англатади.

Барча демократик мамлакатлар томонидан тан олинган тамойиллардан яна бири, бу - сайловларда яширин овоз бериш ҳисобланади. Сайловларда яширин овоз бериш натижасида сайловчига ташқаридан тазйиқ ёки таъсир ўтказишнинг олди олинади, ҳар бир сайловчининг эркин бўлиши, ўз хоҳиш-ихтиёрини амалга ошириши учун имкониятлар яратилади.

Шунингдек, сайловлар устидан халқ назоратини амалга ошириш ҳам демократик тамойиллар сирасига киради. Шу билан бирга, сайловлар кампанияларида миллий ва хорижий кузатувчиларнинг кўпроқ иштирок этиши ва уларнинг ҳолис эътирофи сайлов ўтказилаётган давлатнинг обрў -эътиборини оширади.

Сайловларнинг эркинлиги ва уларда фуқароларнинг иштирок этишларининг ихтиёрийлиги ҳам сайловлар ўтказишнинг демократик тамойилларидан бири ҳисобланади. Бу тамойилнинг моҳияти шундаки, ҳеч ким фуқаронинг сайловда эркин ҳолда ўз хоҳишини билдиришига ёки сайловда иштирок этиши, ёки этмаслигига таъсир ўтказа олмайди.

Демократик сайловларнинг яна бир муҳим тамойили - номзодларнинг сайловолди кураши учун тенг имкониятлар яратишдир. Бу тамойил номзодлардаги турли моддий ёки сиёсий имкониятларнинг нотенг бўлишини ҳамда уларнинг баъзиларига устунликлар ёки имтиёзлар яратилишининг олдини олади ва барча номзодлар учун тенг имкониятлар яратади.

⁴⁵ Руководство БДИПЧ по наблюдению за выборами. - БДИПЧ ОБСЕ, 1999. -С.7-8.

⁴⁶ Избирательное право и принципн его реализации // Россия: партии, выборъг, власть. Под ред. Краснова Б.И. — М., 1996. —Б.18-23.

Шу билан бирга яна бир тамойил-сайловлар ўтказиш кунини бошқа муддатларга кўчириш ёки уни бекор қилишга йўл қўймаслик мақсадидаги сайловлар муддатини чеклаш тамойили ҳисобланади. Чунки, сайловларни ўтказиш муддати айрим сиёсий кучлар хоҳишига боғлиқ бўлса, сайловлар ўз кадр-қимматини йўқотиши турган гап. Сайловларнинг аниқ бир хил муддатларда ўтказилиши сайловчиларнинг ўз манфаатлари асосида ҳокимият органларини янгилаб ва саралаб туришига кенг имкониятлар яратиб беради⁴⁷.

Демократик сайловлар тамойиллари ва бу соҳада шаклланган қадриятларни таҳлил этиш натижасида фуқаролик жамиятининг муҳим жиҳатларидан бири бўлган - фуқароларнинг сиёсий жараёнлардаги иштирокининг нечоғлиқ аҳамият касб этишига доир хулосалар шаклланади. БМТнинг "Инсон ҳуқуқларининг умумжаҳон Декларацияси"да ифодаланган "халқ иродаси ҳукумат ҳокимиятининг асоси бўлиши керак", деган демократик қоидага асосан, сайловлар воситасида жамият аъзоларининг хоҳиш-истакларига мувофиқ сиёсий ҳокимиятнинг шаклланиши рўй беради. Ана шу қоидани амалиётда қўллаш натижасидагина фуқаролик жамиятининг ҳокимият органлари фаолиятини назорат қилишлари учун шарт-шароитлар яратади.

Ўзбекистон Республикаси Конституциясида мустақамланган сайловлар ўтказишнинг демократик тамойиллари ҳам фуқаролик жамияти яшовчанлигани таъминлай олиш қобилиятини ўзида ифодалайди. Айниқса, у мамлакатда демократик сайлов тизимининг шаклланиши учун қулай ҳуқуқий шарт-шароитлар яратиб бериши билан ажралиб туради. Мамлакатда шаклланган сайлов тизимига доир ҳуқуқий асослар парламент, халқ депутатлари вилоят, туман ва шаҳар кенгашларини шакллантириш тамойиллари ва фуқароларнинг сайловларда қатнашиш ҳуқуқини, мамлакатда халқ ҳокимиятини амалга ошириш ва давлатнинг умуминсоний манфаатлар тамойиллари асосида ташкил этишнинг муҳим демократик пойдеворидир.

Республикада сайлов тизимининг ҳуқуқий асослари парламент ва бошқа вакиллик органларига сайловларда жамоатчилик фикрини ҳар томонлама аниқлаш, номзодларнинг шахсий фазилатларини билиш, сайловчиларнинг фақатгина овоз беришига эмас, балки уларнинг сайлов кампаниясида бевосита иштирок этиши учун ҳам демократик муҳит яратишга йўналтирилгандир.

Ўзбекистонда шаклланган демократик сайловларнинг муҳим демократик тамойилларидан бири шуки, мамлакат Президенти муқобиллик асосида, бевосита сайловчилар томонидан сайланади. Шунингдек, Олий Мажлиснинг қуйи палатаси - Қонунчилик палатаси депутатлари бевосита сайловчилар томонидан сайланиши анъанага

⁴⁷Общая и прикладная политология: Учебное пособие // Под общ.ред. В.И.Жукова, Б.И. Краснова. — М.: МГСУ: Союз, 1997. —С.261-266.

айланди. Қорақалпоғистон Республикаси Жўқорғи Кенгеси, вилоят, шаҳар ва туман халқ депутатлари ҳам тўғридан-тўғри халқ томонидан сайланади.

Ўзбекистонда сайловлар халқ ҳокимиятчилигини амалга ошириш заруриятидан келиб чиқиб, унда халқ томонидан давлат ҳокимиятини шакллантириш ва унинг фаолиятини назорат этишни халқчиллик асосида амалга ошириш мақсадлари мужассамлашган. Шунингдек, сайловлар даврида “халқ давлат ҳокимиятининг бирдан-бир манбаидир”⁴⁸, деган демократик тамойилни амалга ошириш имкониятлари туғилади.

Фуқароларнинг давлат ва жамиятни бошқаришдаги иштироклари сайловлар даврида аниқ ва равшан намоён бўлади. Шу билан бирга, Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 32-моддасида “бундай иштирок этиш ўзини ўзи бошқариш, референдумлар ўтказиш ва давлат органларини демократик тарзда ташкил этиш йўли билан амалга оширилади”⁴⁹, дейилади. Мазкур конституциявий қоидадаги “давлат органларини демократик тарзда ташкил этиш” сўзининг асл маъноси давлат органлари халқ томонидан тўғридан-тўғри сайланишини англатади.

Ўзбекистонда сайловлардаги тенглик ҳуқуқи тамойили Конституциянинг 117-моддасида қуйидагича мустаҳкамланган: “Ўзбекистон Республикасининг фуқаролари давлат ҳокимияти вакиллик органларига сайлаш ва сайланиш ҳуқуқига эгадирлар. Ҳар бир сайловчи бир овозга эга. Овоз бериш ҳуқуқи, ўз хоҳиш-иродасини билдириш тенглиги ва эркинлиги қонун билан кафолатланади. ...Сайловлар умумий, тенг ва тўғридан-тўғри сайлов ҳуқуқи асосида яширин овоз бериш йўли билан ўтказилади”⁵⁰.

Ўзбекистонда сайловларнинг ҳуқуқий асослари ривожланган мамлакатларда кенг ёйилган демократик тамойиллар асосида шаклланди. 2003 йил 29 августда Олий Мажлис томонидан 1993 йил 28 декабрда қабул қилинган “Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисига сайлов тўғрисида”ги Қонуннинг янги таҳрири қабул қилиниши натижасида унга демократик кадриятларга хос бўлган янги тўлдиришлар ва ўзгартишлар киритилди. 1994 йил 5 майда парламент томонидан Ўзбекистон Республикасининг “Фуқаролар сайлов ҳуқуқларининг кафолатлари тўғрисида”ги Қонуни қабул қилинди. Шунингдек, 2003 йил 29 августда Олий Мажлис томонидан Ўзбекистон Республикасининг “Халқ депутатлари вилоят, туман ва шаҳар Кенгашларига сайлов тўғрисида”ги Қонунларига (1994 йил 5 май) киритилган қўшимчалар ҳам сайлов қонунчилигини янада такомиллаштиришга хизмат қилмоқда⁵¹.

Ўзбекистонда Сенатни шакллантиришда маҳаллий вакиллик органларига Сенат аъзолигага номзодлар кўрсатиш ваколатлари берилиши - ҳудудий манфаатларнинг

⁴⁸ Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси. - Т.: Ўзбекистон, 2013.-Б.4.

⁴⁹ Ўша жойда. –Б.8.

⁵⁰ Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси. -Т.: Ўзбекистон, 2013. –Б.31-32.

⁵¹ Каримов И.А. Инсон манфаати, ҳуқуқ ва эркинликларини таъминлаш, ҳаётимизнинг янада эркин ва обод бўлишига эришиш – бизнинг бош мақсадимиздир. -Т: Ўзбекистон, 2012.-Б.8-9.

қонунларда ифодаланиши учун шарт-шароитлар яратди. Шу билан бирга, маҳаллий халқ депутатларининг Сенат аъзоларини сайлашда бевосита иштирок этиши вакиллик демократиясининг шаклланишига, шунингдек, уларнинг умуммиллий давлат бошқаруви фаолиятларида бевосита иштирок этишлари учун ҳуқуқий имкониятлар ҳам яратди.

Ўзбекистон Республикасининг "Халқ депутатлари вилоят, туман ва шаҳар Кенгашларига сайлов тўғрисида"ги Қонунига биноан халқ депутатлари Кенгашларига "сайлов куни йигирма бир ёшга тўлган ҳамда камида беш йил Ўзбекистон Республикаси ҳудудида муҳим яшаётган"⁵² фуқаролар сайланиш ҳуқуқига эгадирлар. Олий Мажлис умумдавлат аҳамиятига эга олий қарорлар қабул қилувчи орган бўлгани учун ҳам Конституцияда (77-модда) унинг ҳар иккала палатаси - Қонунчилик палатасига депутат ва Сенатга аъзо бўлиб сайланиш ҳуқуқини 25 ёшга тўлган фуқароларга берилиши мустаҳкамланди.

Ўзбекистон сайлов тизимидаги тенг сайлов ҳуқуқи куйидагиларни англатади: "Ҳар бир фуқаро бир овозга эга. Фуқаролар жинси, ирқий ва миллий мансублиги, тили, динга муносабати, ижтимоий келиб чиқиши, эътиқоди, шахсий ва ижтимоий мавқеи, маълумоти, машғулотининг тури ва хусусиятидан қатъи назар, тенг сайлов ҳуқуқига эгадирлар"⁵³.

Тўғридан-тўғри сайлов ҳуқуқи ҳокимият вакиллик органларига сайлов тўғридан-тўғри ўтказилишини англатади: беистисно барча Кенгашларнинг депутатлари фуқаролар томонидан бевосита сайланадилар⁵⁴.

"Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисига сайлов тўғрисида"ги (янги таҳрири) Қонуннинг 5-моддасида сайловларда яширин овоз бериш қоидаси куйидагича ифодаланган: "Қонунчилик палатаси депутатлари сайловида эркин ва яширин овоз берилади. Овоз берувчиларнинг хоҳиш-иродаси назорат қилинишига йўл қўйилмайди"⁵⁵. Ўзбекистонда бошқа куйи вакиллик органларига сайловлар тўғрисидаги қонунларда ҳам яширин овоз бериш тамойили мустаҳкамланди.

Миллий мустақиллик йилларида маҳаллий вакиллик органларига сайловларга доир ҳуқуқий асослар ҳам такомиллашди. Ўзбекистон Республикасининг "Халқ депутатлари вилоят, туман ва шаҳар Кенгашларига сайлов тўғрисида"ги Қонунининг (1994 й. 5 май) 1-моддасида Ўзбекистонда маҳаллий вакиллик органларига сайлов ўтказишнинг асосий тамойиллари демократик кадриятлар талаблари даражасида белгилаб қўйилди: "Халқ депутатлари вилоят, туман ва шаҳар Кенгашларига сайлов ҳудудий бир мандатли сайлов

⁵² Ўзбекистон Республикасининг «Халқ депутатлари вилоят, туман ва шаҳар Кенгашларига сайлов тўғрисида»ги (ўзгартиришлар билан) Қонуни // Ўзбекистон Республикасининг сайлов қонунлар тўплами. - Т.: ХДЮИ, 2004.- Б.38.

⁵³ Ўзбекистон Республикасининг «Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисига сайлов тўғрисида»ги (янги таҳрири) Қонуни // Ўзбекистон Республикасининг сайлов қонунлар тўплами. — Т.: ТДЮИ, 2004. –Б.6.

⁵⁴ Ўша жойда. –Б.6.

⁵⁵ Ўша жойда. –Б.6.

округлари бўйича кўппартиявийлик асосида беш йил муддатга ўтказилади. Халқ депутатлари вилоят, туман ва шаҳар Кенгашлари депутатлари умумий, тенг ва тўғридан гуруҳлари бир округда бир нечтадан номзодлар кўрсатиш имконига эга бўлдилар. Зеро, айрим жойларда икки-уч ташаббускорлар гуруҳлари фаолият кўрсатди. Сайловда иштирок этиш ҳуқуқига эга бўлган фуқароларнинг 95 фоиздан ортиқроғи овоз беришда иштирок этдилар. Сайлов кампанияси жараёнларида 250 та Олий Мажлис депутатлари сайланди.

Сайлов жараёнлари натижаларига биноан (2000 январдаги ҳолат) Ўзбекистон Халқ демократик партиясидан 48 та, Миллий тикланиш демократик партиясидан 10 та, "Адолат" социал-демократик партиясидан 11 та, сайловчилар ташаббускор гуруҳларидан 16 та, ҳокимият вакиллик органларидан 110 та депутатлар сайландилар. Уларнинг 18 таси аёллардан иборат бўлди.

Шунингдек, 1999 йил 5 декабрда бўлиб ўтган халқ депутатлари вилоят, туман ва шаҳар Кенгашларига сайловлар ҳам демократик тамойиллар асосида ўтказилди. Бу сайловларда 5 та сиёсий партия, ҳокимият вакиллик органлари, сайловчилар ташаббускор гуруҳларидан депутатликка номзодлар кўрсатишнинг қонуний асослари ўрнатилиб, унда турли хил ижтимоий қатлам ва гуруҳлар ўз вакилларининг депутат бўлиб сайланишлари учун курашдилар.

1999 йил 5 ва 19 декабрда ўтказилган икки тур бўйича овоз бериш натижаларига кўра, халқ депутатлари вилоят Кенгашларига - 661, туман Кенгашларига -4564, шаҳар Кенгашларига - 831 депутат сайланди. Маҳаллий вакиллик органларига сайланган депутатлардан 61 нафари - "Адолат" социал-демократик партиясидан, 85 нафари - "Ватан тараққиёти" партиясидан, 20 нафари - "Миллий тикланиш" демократик партиясидан, 509 нафари - "Фидокорлар" миллий демократик партиясидан, 1997 нафари эса Ўзбекистон Халқ демократик партиясидан вакилларидан иборат бўлди. 360 нафар депутат - вакиллик органлари, 2943 нафари - фуқароларнинг ўзини-ўзи бошқариш органлари, 81 нафари - сайловчиларнинг ташаббускор гуруҳлари вакилларини ташкил этди⁵⁶. 2000 йил 9 январда мамлакатимизда ўтказилган Президентлик сайлови ҳам демократик тамойиллар - кўппартиявийлик ва муқобиллик асосида ўтказилди. Номзодларнинг сайловолди ташвиқотлари ошқоралик ва тенгҳуқуқчилик асосида олиб борилди. Ўзбекистон Республикаси Президенти сайловининг юксак даражада ўтиши учун барча зарур шарт-шароитлар яратилди.

Ўтказилган Президентлик сайлови натижалари қуйидагича бўлди: сайловда 12746.903 сайлов ҳуқуқига эга фуқаролардан 12123.199 та сайловчилар иштирок этдилар. "Фидокорлар" миллий демократик партиясидан номзоди Ислом Абдуғаниевич Каримов учун 11147.621

⁵⁶ Вакиллик органларига сайловлар // Ўзбекистон овози. 2004, 28 окт.

сайловчи, яъни сайловчиларнинг 91,90 фоизи овоз бердилар. Ўзбекистон Халқ демократик партияси номзоди Абдулҳафиз Мараҳимович Жалолов учун 505.161 сайловчи, яъни сайловчиларнинг 4,17 фоизи овоз берди. Марказий сайлов комиссияси 2000 йил 11 январда ўтказган навбатдаги мажлисида "Ўзбекистон Республикаси Президенти сайлови тўғрисида"ги Қонуннинг 35-моддасига мувофиқ, Ислом Абдуғаниевич Каримовнинг Ўзбекистон Республикаси Президенти лавозимига сайланганлиги тўғрисидаги қарорини қабул қилди.

Ўзбекистонда сайлов қонунчилигининг ривожланишига уйғун равишда фуқароларнинг сиёсий ва ҳуқуқий маданияти ҳам юксалиб борди. Айниқса, мустақиллик йилларида фуқароларнинг сайловлардаги иштирокининг фаоллиги, уларнинг сайловларга нисбатан муносабатларининг ўзгариб бориши, халқнинг демократик қадриятларни ўз турмуш тарзига сингдириб бориши аниқ сезилди.

2004 йилги парламент ва маҳаллий вакиллик органларига сайловлар арафасида - шу йилнинг 20-27 июнида Ўзбекистон "Ижтимоий фикр" жамоатчилик фикрини ўрганиш маркази томонидан ўтказилган социологик тадқиқотларда мамлакат аҳолисининг демократик сайловлардаги фаолликлари яққол ифодаланди. Социологик тадқиқотларда "Сизнинг фикрингизча, Олий Мажлисни ислоҳ этишдан асосий мақсад нимадан иборат?" деган саволга респондентларнинг 44,8 фоизи "Қабул қилинаётган қонунларнинг сифатини ошириш", 27,5 фоизи "Жамият ҳаётининг барча соҳалари учун ҳуқуқий асослар яратиш учун зарур бўлган қонунлар ишлаб чиқиш ва қабул қилиш", 16 фоизи эса "Қабул қилинган қонунлар ижросини таъминлаш учун таъсирчан назоратни амалга ошириш", деган жавобларни берганлар.

Шунингдек, респондентларнинг берган жавоблари сиёсий партияларнинг ҳали халқ ўртасида яхши обрўга эга эмаслигини кўрсатди: "Агар эртага Олий Мажлисга сайловлар бўлса, Сиз қайси сиёсий партияга ўз овозини беришни берган бўлар эдингиз?" деган саволга 54,8 % респондентлар "Жавоб беришим қийин", 22,6 % сўралганлар "Ўзбекистон Халқ демократик партиясига" деган жавобларни бердилар. Бошқа тўртга партия ва сайловчиларнинг ташаббускор гуруҳларига овоз беришни хоҳлаган респондентларнинг сони эса 3,2— 5,0 % атрофида бўлди.

"Олий Мажлис депутатлигига номзодлар учун ўз овозингизни беришингизда уларнинг қуйидаги сифатларидан қайсилари Сиз учун муҳим аҳамият касб этади?" деган саволга 40,8 % респондентлар "У ўз мамлакатининг ватанпарвари, ҳаётни тушунган, доно ва ақдли бўлиши лозим", 38,6 фоиз сўралганлар эса "Қонунчилик ҳуқуқ ва давлат бошқаруви соҳасида билимларга эга ва профессионал бўлиши керак" деган жавобларни бердилар.

Социологик тадқиқотлар натижалари шуни кўрсатдики, сўралганларнинг 80 фоизи бўлажак сайловларда иштирок этиш истагини билдирганлар. Аксарият респондентларнинг

парламент ва маҳаллий вакиллик органлари сайловлари моҳиятини чуқур англаганликлари маълум бўлди.

2004 йил 26 декабрда Олий Мажлиснинг Қонунчилик палатаси ва маҳаллий вакиллик органларига сайловлар бўлиб ўтди. Сайловлар жараёнлари Конституция ва қонунлар талаблари даражасида ўтказилди. Мазкур Қонунга киритилган янгиликлар - вилоят, туман ва шаҳар халқ депутатлари Кенгашларининг парламент қўйи палатасига депутатликка номзодлар кўрсатиш ҳуқуқининг қонундан чиқарилиши, сиёсий партиялар депутатликка номзодлари рўйхатида хотин-қизларнинг камида 30 фоиз бўлиши шарт этиб қўйилиши, шунингдек, сиёсий партиялар фаолиятини молиялаштиришга доир махсус қонуннинг қабул қилиниши сайловларнинг демократик мазмунини бойитди.

Сайловда Парламент Қонунчилик палатасидаги 120 та депутатлик ўринларига 489 номзод кўрсатилди. Жумладан, сиёсий партиялардан - 435 номзод ва сайловчиларнинг ташаббускор гуруҳларидан - 54 номзод сайловларда депутатлик ўринлари учун курашдилар. Сайловда 12197159 (барча сайловчиларнинг 85,1 фоизи) сайловчилар қатнашди.

Ўтказилган сайловлар натижасида Ўзбекистон Либерал-демократик партияси Қонунчилик палатасидаги 41 ўринни (34,2 %) эгаллади. Ўзбекистон Халқ демократик партиясидан 28 та депутат (23,3 %) сайланди. Шунингдек, "Фидокорлар" миллий демократик партиясининг 18 та номзоди (15,0 %), "Миллий тикланиш" демократик партиясининг 11 та номзоди (9,2 %), "Адолат" социал-демократик партиясининг 10 та номзоди (8,3 %) Қонунчилик палатаси депутати этиб сайланди⁵⁷.

Сайлов округларининг деярли 77 фоизида бир депутатлик мандати учун 4-6 та номзодлар ўзаро кураш олиб борди. Жумладан, 55 та сайлов округида бир депутатлик мандати учун 4 тадан, 32 та сайлов округида 5 тадан, 5 та сайлов округида 6 тадан номзодлар депутатлик ўринлари учун курашдилар. Сайлов кампаниясидаги ўзаро баҳс-мунозаралар, шунингдек, овоз бериш натижалари шуни кўрсатдики, сайловчилар кўпроқ сайловолди дастурлари ижтимоий-сиёсий ва иқтисодий муаммоларни бартараф этишга қаратилган, демократик ислохотлар тарафдори бўлган номзодлар учун хайрихоҳ бўлдилар. Бу сайловда оддинги парламентнинг фақат 18 та собиқ депутати Қонунчилик палатаси депутати этиб сайландилар.

Сайловда сиёсий партиялар ва ташаббускор гуруҳларнинг 32 мингдан ортиқ кuzатувчилари сайлов кампаниясида фаол иштирок этдилар. Уларнинг сайлов қонунчилигига қатъий амал қилишни таъминлашдаги ҳиссаси катта бўлди.

⁵⁷ Ўзбекистон Республикаси Марказий сайлов комиссияси Ахборотномаси. №1-2 (II-1), 2005. –Б.92-97, 107.

Сайлов қонунчилигига янги киритилган - сиёсий партияларнинг депутатликка номзодларининг камида 30 фоизи хотин-қизлар бўлишини шарт қилиб қўйилганлиги ўзининг ижобий натижасини берди. Қонунчилик палатасига 159 та хотин-қизларнинг номзодлари қўйилиб, улар ўзларидаги кучли фаолликни намойиш этдилар. 21 та аёл (17,5 %) Қонунчилик палатаси депутатлигага сайланди.

Сайловда ташаббускор гуруҳлар номзодларининг кенг иштирок этиши Ўзбекистонда партиясиз номзодлар ҳам парламентга депутат бўлиб сайланишлари учун ҳуқуқий жиҳатлардан кафолатланганлигини кўрсатди. Фуқаролар ташаббускор гуруҳлари томонидан бевосита кўрсатилган мустақил номзодларнинг аксарият қисми сиёсий партиялар номзодлари билан бўлган кучли рақобатларда ютиб чиқишга эришдилар. Сайловчилар ташаббускор гуруҳлардан кўрсатилган 54 номзоддан 12 таси Қонунчилик палатаси депутатлигига сайланди.

Қонунчилик палатасига сайланган депутатлар таркиби профессионал депутатлар ҳисобига анча бойиди. Сайланган номзодларнинг 18,3 фоизи ҳуқуқшунос, 21,7 фоизи иқтисодчи мутахассислигини эгаллаган депутатлардан иборат бўлди. Шунингдек, Қонунчилик палатаси таркиби жамиятдаги турлича ижтимоий қатламларининг вакилларини ташкил этди. Депутатларнинг 10 фоизи саноат, қурилиш, транспорт ва алоқа соҳаси, 7,5 фоизи қишлоқ хўжалиги, 12,5 фоизи тадбиркорлар, 20 фоизи таълим, фан, маданият ва соғлиқни сақлаш соҳаси вакиллари ташкил этди. Сайланган депутатларнинг 16 фоизи эса нодавлат нотижорат ва жамоат ташкилотларининг вакилларидан иборат бўлди.

2004 йил 26 декабрдаги ва 2005 йил 9 январдаги такрорий сайловларда Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Қонунчилик палатаси 120 депутатдан иборат таркибда сайланди⁵⁸.

Ўзбекистон Республикасининг "Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисига сайлов тўғрисида"ги Қонунининг 58-моддасига мувофиқ 2005 йил 17-20 январда Олий Мажлис Сенатига вакиллик органлари - Қорақалпоғистон Жўқорғи Кенгеси, вилоят, туман ва шаҳар халқ депутатлари иштирокида яширин овоз бериш йўли билан сайловлар бўлиб ўтди. Бу сайловлар кампаниясида маҳаллий депутатлар орасидан Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси Сенати аъзолари - 84 та сенаторлар сайланди. Шунингдек, Ўзбекистон Республикаси Президентининг Фармониға мувофиқ Олий Мажлис Сенатининг 16 та аъзоси тайинланди.

Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисига сайловлар очик ва ошкоралик руҳияти остида ўтди. Сайловлар кампанияси жараёнлари 493 та маҳаллий, 107 та хорижий оммавий

⁵⁸ Мустафоев Б. Ўзбекистон парламенти сайлови яқунлари. //Ўзбекистон Республикаси Марказий сайлов комиссияси Ахборотномаси. №1—2 (11—1), 2005. –Б.30—32.

ахборот воситаларида ёритилди. Шунингдек, сайловлар жараёнларида 40 та мамлакатдан 228 хорижий кузатувчилар иштирок этдилар⁵⁹.

Қонунчилик палатаси депутатлигига сиёсий партиялар, сайловчилар ташаббускор гуруҳларидан кўрсатилган номзодларнинг ўз дастурларини ташвиқот қилишлари, сайловчилар билан учрашувлари учун тенг имкониятлар яратилди, уларнинг оммавий ахборот воситаларидан фойдаланишлари учун ҳам тенг ҳуқуқлар берилди.

Марказий сайлов комиссияси, шунингдек, округ ва участка сайлов комиссиялари сайловларнинг ошкоралик ва очиқлик шароитларида ўтказишга муҳим аҳамият бердилар. Интернетнинг халқаро тармоғида Марказий сайлов комиссиясининг махсус вебсайти очилиб, у муттасил равишда янгиланиб борилди. Бу сайтда сайловларга доир янгиликлар ўз вақтида бериб борилди. Натижада журналистлар ҳамда сайловларнинг бориши билан қизиққан барча жамоатчилик вакилларининг ахборотлардан фойдаланишлари учун қулай шарт-шароитлар яратилди⁶⁰.

Мамлакатда сайловларнинг фуқаролик жамияти институти сифатида шаклланиши, уларнинг халқ томонидан эътироф этилиши ва сайловлар жараёнларига замонавий демократик тамойилларнинг жорий этилиши натижасида фуқароларнинг ижтимоий-сиёсий фаолликлари, сиёсий жараёнлардаги иштироклари ошиб бормокда.

Умуман олганда, мамлакатда демократик сайловларнинг ҳуқуқий асосларини демократик кадриятлар ва миллий анъаналар уйғунлиги асосида ривожланиши натижасида фуқаролик жамиятига хос бўлган ижтимоий-сиёсий муносабатлар шаклланди. Мамлакатда сайловларнинг адолат тамойиллари ва халқчиллик асосида ўтказишга доир ислохотларнинг тобора чуқурлашиб бораётганлиги Ўзбекистон мамлакатининг пировард стратегик мақсади фуқаролик жамияти қуриш эканлигини англатади.

Мамлакат парламенти ва маҳаллий вакиллик органларини шакллантиришнинг асосий воситаси бўлган демократик сайловлар тизими, бир томондан, ривожланган мамлакатлар тажрибаси асосида шаклланган демократик кадриятларни ўзида мужассамлаштириб борган бўлса, иккинчи томондан, Ўзбекистонда бир неча минг йиллардан буён яшаб келаётган адолат ва халқчиллик каби миллий кадриятларни ўзлаштириб борди.

Муҳими, мамлакатда ўтказилган сайловлар фуқаролик жамиятининг институти сифатида мамлакатдаги барча ижтимоий қатламлар ва гуруҳларнинг сиёсий иродасини

⁵⁹ Мустафоев Б. Ўзбекистон парламенти сайлови яқунлари. // Ўзбекистон Республикаси Марказий сайлов комиссияси Ахборотномаси. №1-2 (11-1), 2005. –Б.33-34.

⁶⁰ Нурматов И. Парламент сайловининг очиқлиги ва ошкоралиги. // Ўзбекистон Республикаси Марказий сайлов комиссияси Ахборотномаси. №1-2. (11-1), 2005. –Б.38-39.

ифодалай бошлади. Жамият аъзолари иродасининг сайловлар воситасида давлат сиёсатида ифодаланиши натижасида фуқаролик жамиятига хос бўлган ижтимоий-сиёсий муносабатларнинг шаклланиши учун кенг шарт-шароитлар яратилди.

III БОБ. ЎЗБЕКИСТОНДА ФУҚАРОЛИК ЖАМИЯТИ ИНСТИТУТЛАРИНИНГ РИВОЖЛАНИШ ЖАРАЁНЛАР

3.1. Ўзини- ўзи бошқариш органлари фаолиятини эркинлаштиришга доир ислохотлар

Ўзбекистон тараққиётининг бош йўли жамиятни демократлаштириш, адолатли, очик фуқаролик жамияти қуришдан иборатдир. Демократик жамият қуриш бобида ҳамма давлат учун тайёр қолип ва андозалар йўқ. Ислон Каримов дунёда бир-бирига ўхшаган иккита инсон бўлмаганидек, бир-бирига айнан ўхшаган икки давлат ҳам йўқ деганида ҳақлидир. Тўғри, демократик жамиятнинг халқаро миқёсда эътироф этилган тамойиллари бор: инсоннинг ўз хоҳиш-иродасини еркин билдириши ва уни амалга ошириши; озчиликнинг кўпчиликка бўйсунуши; давлат ва жамият бошқарувида қонун устуворлиги; давлат ҳокимият органларининг сайлаб қўйилиши ва уларнинг сайловчилар олдида ҳисоб бериши ва бошқалар. Ўзбекистон демократик жамият қуришда ана шу тамойилларга, умумжаҳон цивилизациясига асосланди. Шунингдек, халқимизнинг неча минг йиллик тарихий ва маънавий тараққиётининг ҳосилини, миллий давлатчилигимиз негизларини, буюк маданиятимиз томирларини, маънавий меросимиз илдизларини, миллий хусусиятларимиз ва бой анъаналаримизни янги жамият қурилишига татбиқ этиш йўлидан бормоқда.

Демократик жараённинг индивидуализм фалсафасига таянувчи, инқилобий ўзгаришларга мойил ғарб намунаси Ўзбекистонга унчалик тўғри келавермайди. Шарқ фалсафаси ва ислом дини таълимотларини акс эттирувчи ҳамжиҳатлик ғояси ва жамоатчилик фикрининг устуворлигига таянувчи шарқона демократик кадриятлар Ўзбекистон учун асос қилиб олинди. Ўзбекистонда шошма-шошарликка йўл қўйилмасдан, одамларнинг тафаккури ва ижтимоий савияси билан демократик ўзгаришлар даражаси ва суръатлари бир-бирига қанчалик муносиб эканлиги ҳисобга олинмоқда.

Ўзбекистон янги жамият қуришда адолат ва ҳақиқат ғоясига асосланмоқда. Республикамизда одамлар ўз қобилияти ва эҳтиёжларини тўла намоён қилиш ва амалга оширишлари учун зарур бўлган дастлабки тенг имкониятларни, шу жараёни вужудга келтирадиган ҳуқуқий механизмни яратишга катта эътибор берилди. Негаки, бусиз адолатли жамият қуриб бўлмайди. Ана шундай имкониятлар яратилгандан кейингина, ҳар бир инсоннинг тақдири, турмуши, жамиятдаги ўрни унинг ўзига, салоҳиятига, меҳнат қилиш истаги, оқил-у удабуронлигига боғлиқ бўлади. Фуқароларнинг ўзини-ўзи бошқариш масалалари фуқаролик жамиятини шакллантиришнинг ажралмас қисмидир.

Ватанимиз тарихи гувоҳлик берадики, Ўзбек жамиятида жамоа бўлиб яшашнинг синалган шакли маҳалладир. „Маҳалла“ сўзи арабча „Маҳаллун“ сўзидан келиб чиққан бўлиб, аҳоли яшайдиган жой, гузар, уй-жой мавзелари деган маънони англатади. Маҳалла шаҳарлар

ичидаги кичик ҳудудий бирлик бўлиб, ўтмишдан мерос бўлиб келмоқда. Маълум бир маҳаллада истиқомат қилувчи одамлар фақат қўни-қўшничилик ришталари билангина эмас, балки ички тартиб-қоида, маънавий-ахлоқий нормалар, урф-одатлар, анъаналар, умумий манфаатлар ва мажбуриятлар билан ҳам боғлиқдир. Агар Европа мамлакатларидаги шаҳарларда одамлар ижтимоий келиб чиқишига қараб „аслзодалар кварталли“, „камбағаллар кварталли“ ва ҳоказоларга бўлиниб яшаса, бизнинг Ватанимиздаги маҳаллаларда аҳолининг турли ижтимоий табақалари ёнма-ён яшаб келмоқда⁶¹.

Маҳалла ҳаётининг жамоа бўлиб яшаш тарзи жамоатчилик асосида фаолият юритадиган ўзини ўзи бошқариш тизимини келтириб чиқарди. Маҳаллага унинг ҳудудида яшайдиган аҳоли томонидан сайлаб қўйиладиган оқсоқол бошчилик қилган.

Эл ишончига сазовор бўлган оқсоқол катта-ю кичикнинг бошини қовуштириб, маҳалладошларнинг оғирини енгиллаштириш ишлари билан шуғулланарди. Маҳалла оқсоқоли, унинг маслаҳатчилари маҳалладошларининг тўйлари, маъракалари, расм-русумларининг бошида турар, уларни керакли рўзғор ашёлари-идиш-товоқ, самовар-чайнақ стол-стул, кўрпача-ю дастурхони билан таъминларди. Шунингдек, оилавий низоларни бартараф қилиш, бир-бири билан келиша олмай қолган келин ва қайнонанинг орасига тушиш, қўни-қўшни ўртасидаги келишмовчиликларга ҳакамлик қилиш, бебошроқ ёшларни тартибга чақириш сингари вазифаларни ҳам бажарарди.

Халқимизнинг турмуш тарзи, руҳий-маънавий эҳтиёжидан келиб чиққан бундай жамоатчилик бошқаруви - маҳалла қўмиталари давлат ишларига аралашмасида, совет тузуми “маҳалла” сўзини маҳаллийчилик ўзаги деб билар, фаолиятини чеклашга уринарди. Бирок аҳолининг норозилигига сабабчи бўлмаслик учун маҳаллаларни тақиклай олмади, лекин уни жамиятни бошқариш тизимига киритмади. Маҳалла қўмиталари ўзининг ҳаётчанлиги туфайли мазкур даврда ҳам ўзини сақлаб қололди. Тошкент шаҳрида ва республиканинг бошқа йирик шаҳарларида ўнлаб, юзлаб маҳалла қўмиталари фаолият юритарди. Улар аҳолига яшаш жойи, оила таркиби тўғрисида маълумотномалар ҳам берарди. Маҳалла оқсоқолига давлат томонидан маош ҳам берилмасди.

Шуни ҳам таъкидлаш жоизки, йирик шаҳарларда қад кўтарган кўп қаватли бинолар, гавжум бўлган турар жой мавзелари, кварталлари маҳалла мақомига эга эмасди, уларда маҳалла қўмиталари ҳам тузилмасди. Ниҳоят мустақиллик шарофати билан 1992 йил бошларидан бошлаб бундай мавзе (квартал)ларга ҳам маҳалла мақоми берилиб, уларнинг ҳар бирига жойлашган ҳудудининг тарихий аталишига мос келадиган номлар қўйилди. Янги маҳаллаларда фуқаролар йиғини ўтказилиб, маҳалла оқсоқоли ва масъул котиблар сайланди.

⁶¹Усмонов У. Ўзбекистон тарихи. -Т.: 2003.-Б.93.

Собиқ Иттифоқ даврида Ўзбекистон қишлоқ ва посёлка (шаҳарча)ларида вакиллик бошқарув органлари тузилган бўлиб, улар қишлоқ советлари ёки посёлка советлари деб аталарди ва фаолият юритарди. Мазкур советлар мустақил ҳокимият органи бўлмай, халқ депутатлари туман ёки шаҳар кенгашлари, уларнинг ижроия қўмиталарига бўйсунар эди.

Ўзбекистон давлат мустақиллигини қўлга киритиши муносабати билан тубдан ўзгарди, маҳаллий ўзини – ўзи бошқариш тизими тубдан ислоҳ қилинди. Бу борада фуқароларнинг ўзини-ўзи бошқариш органлари тизимини давлат ҳокимияти тизимидан ажратиш томон йўл тугилди.

Ўзбекистон Республикасининг Конституциясида ўзини-ўзи бошқариш органларини шакллантиришнинг ҳуқуқий асослари ўз ифодасини топди. Конституциянинг 105- моддасида “Шаҳарча, қишлоқ ва овулларда, шунингдек, улар таркибидаги маҳаллаларда ҳамда шаҳарлардаги маҳаллаларда фуқароларнинг йиғинлари ўзини-ўзи бошқариш органлари бўлиб, улар икки ярим йил муддатга раисни (оқсоқолни) ва унинг маслаҳатчиларини сайлайди”, деб белгилаб қўйилди.

1993 йил 2 сентябрда “Фуқароларнинг ўзини-ўзи бошқариш органлари тўғрисида” Ўзбекистон Республикасининг Қонуни қабул қилинди. Унга биноан, қишлоқ, посёлка (шаҳарча)ларда давлат ҳокимияти вакиллик органлари - қишлоқ, посёлка советлари тузилмайдиган бўлди, уларнинг ўрнига ўзини ўзи бошқариш органлари - маҳалла қўмиталари тузилди. Шундай қилиб, фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органлари маҳаллий ҳокимият тизимидан ажратилди. Бироқ улар бир-биридан мутлақо ажратилган ҳолда фаолият кўрсатмайди, уларнинг боғлиқ томонлари мавжуд. Улар ўртасидаги муносабатларнинг ҳуқуқий асослари “Маҳаллий давлат ҳокимияти тўғрисида”ги қонунда белгилаб қўйилган⁶². Ҳар иккаласи ҳам маҳаллий аҳамиятга молик масалаларни ҳал қилади. Халқ депутатлари вилоят, туман, шаҳар кенгашлари фуқароларнинг ўзини ўзи бошқаришни ривожлантиришга кўмаклашади, ўзини ўзи бошқариш органлари фаолиятини йўналтириб туради.

Фуқароларнинг ўзини-ўзи бошқариш органларини шакллантиришга ҳомийлик қилмоқда. Бу борада Ўзбекистон Президентининг Республика “Маҳалла” хайрия жамғармасини тузиш тўғрисида 1992 йил 12 сентябрдаги ҳамда “Маҳалла” хайрия жамғармасига маблағ ажратиш тўғрисида 1992 йил 8 октябрдаги фармонлари катта ижтимоий аҳамиятга эга бўлди. Давлат ҳомийлигида Республика “Маҳалла” жамғармаси, вилоят, шаҳар, туман “Маҳалла” жамғармалари ташкил этилди. Маҳаллалар фаолиятини ёритувчи “Маҳалла” газетаси (1994 йил) таъсис этилди. Давлатнинг “Маҳалла” жамғармалари орқали кўрсатаётган ҳомийлиги маҳалла қўмиталарининг ўз ҳудудларида истиқомат қилувчи кам таъминланган оилаларга, ногиронларга, ёлғиз кексаларга моддий ёрдам бериш, аҳолини ижтимоий муҳофаза қилиш борасидаги ишларига катта кўмак бўлмоқда.

⁶² Ўзбекистон Республикаси фуқароларни ўзини - ўзи бошқариш органлари тўғрисидаги қонуни. 1993–Б.65.

Хукумат маҳаллаларга дастлаб давлат бюджети ҳисобидан 25 миллион сўм маблағ ажратди. Вилоят, туман, шаҳар ҳокимликлари томонидан маҳаллалар ролини ошириш, улар фаолиятини такомиллаштириш учун қулай имкониятлар яратилди. Фуқароларнинг ўзини-ўзи бошқариш органларининг фаолиятини йўлга қўйиш учун тегишли бинолар ажратилди, уларни жиҳозлашга кўмаклашди. Маҳалла оқсоқоли ва котибларига ойлик иш ҳақи белгиланди. Бу мақсадлар учун ҳокимиятлар маҳаллий бюджетдан зарур маблағлар ажратдилар.

1994 йилги маълумотлар шуни кўрсатадики, бутун республика ҳудудида 12 мингдан ортиқ маҳалла шакллантирилди. 1994 йилда барча маҳаллаларда фуқаролар йиғини бўлиб, маҳалла оқсоқоллари ва масъул котиблар сайландилар.

Фуқароларнинг ўзини-ўзи бошқариш органларининг ваколатлари, вазифалари Ўзбекистон Республикасининг “Фуқароларнинг ўзини-ўзи бошқариш органлари тўғрисида” ги қонунда аниқ белгилаб қўйилган.

Фуқароларнинг ўзини-ўзи бошқариш органларининг вазифалари:

- фуқароларга жамият ва давлат ишларини бошқаришда қатнашиш ҳуқуқини амалга оширишда кўмаклашиш;
- ўз ҳудудларида ижтимоий ва хўжалик вазифаларини ҳал қилиш, оммавий-маданий тадбирларни ўтказиш;
- давлат ҳокимияти органларига Ўзбекистон Республикаси қонунларини, Президент ва ҳукумат ҳужжатларини, халқ депутатлари кенгашлари ва ҳокимликларнинг қарорларини бажаришда ёрдамлашиш мақсадида фуқароларни бирлаштириш.

Фуқаролар йиғини коллегиал орган бўлиб, уни раис (оқсоқол) тегишли халқ депутатлари Кенгаши ёки ҳоким билан келишган ҳолда, заруратга қараб чақиради. Фуқаролар йиғини, барча аҳолини йиғишнинг иложи бўлмаган ҳолларда, белгиланган вакиллик меъёрлари асосида ўтказилади. Раис (оқсоқол), унинг маслаҳатчилари фуқаролар йиғинида сайланади. Фуқаролар йиғини раиси (оқсоқол) доимий ишловчи бўғин. Раис ўз маҳкамасига эга бўлиб, унинг миқдори раис ўз вазифасини бажаришга имконият яратадиган даражада тузилади.

Ўзбекистонда фуқароларнинг ўзини-ўзи бошқариш органларини такомиллаштириш, зарар ҳолатларда йириклаштириш тадбирлари кўрилмақда. Агар 1994 йилда 12 мингдан ортиқ ўзини ўзи бошқариш органлари шакллантирилган бўлса, уларнинг сони 2001 йилда 7847 тани ташкил этди. 1999 йил 14 апрелда қабул қилинган “Фуқароларнинг ўзини-ўзи бошқариш органлари тўғрисида”ги янги таҳрирдаги қонунда уларнинг ваколатлари ва ҳуқуқи кенгайтирилди. Фуқароларнинг ўзини-ўзи бошқариш органларига, шунингдек, маҳалла фуқаролар йиғинига: аҳоли манфаатларини ифодалаш ва унинг номидан қарорлар қабул

қилиш; қонун ҳужжатларининг, шунингдек, ўз қарорларининг ижро этилиши бўйича жамоатчилик назоратини амалга ошириш; атроф-муҳитни муҳофаза қилиш ва ободонлаштириш юзасидан ўз ҳудудида жойлашган корхона, муассаса ва ташкилотлар раҳбарларининг ҳисоботларини эшитиш ҳуқуқлари берилди⁶³.

Фуқароларнинг ўзини-ўзи бошқариш органларига сайловлар аҳолининг ижтимоий фаоллиги, сиёсий онги тобора юксалиб бораётганлигидан гувоҳлик беради. 1998 йил ноябр-декабр ойларида бўлиб ўтган сайловлар билан боғлиқ бўлган фуқаролар йиғинларида 8,4 млн киши ёки республикадаги катта ёшдаги аҳолининг 70 фоизи иштирок этди. Фуқароларнинг ўзини-ўзи бошқариш органларига 7574 нафар раис ва 71034 нафар маслаҳатчи сайланди. Ўзини-ўзи бошқариш органлари раҳбарларининг маълумот даражаси ҳам ошиб бормоқда. 1998 йилда сайланган раис (оқсоқол) ларнинг 65,5 фоизи олий маълумотли мутахассислар эканлиги бунинг гувоҳидир.

2001 йил июнь-июль ойларида Самарқанд вилоятидаги 1042 та фуқароларнинг ўзини-ўзи бошқариш органларига бўлган сайловларга 1 млн. 120 мингдан ортиқ фуқаро вакиллари иштирок этди. 1042 нафар раис (оқсоқол) сайланди, уларнинг 68 нафари хотин-қизлардир. Самарқанд шаҳри Темирйўл туманидаги Саидризо Ализода маҳалласида оқсоқолликка 5 нафар номзод қўйилди. Шу лавозимда ишлаб келаётган Абдужалил Салимов биринчи сайловдаёқ кўпчилик овоз олиб ғолиб чиқди. Негаки, у доимо ғайрат-шижоат билан ишлар, жамоа ташвиши учун жон куйдирарди.

Шу йилда республикада 6289 та маҳалла фуқаролар йиғини, 108 та шаҳарча, 1320 та қишлоқ ва 131 та овул фуқаролар йиғини, улар томонидан сайланган ўзини-ўзи бошқариш органлари фаолият кўрсатди. Улар қонунчиликни таъминлаш, Президент фармонларини, ҳукуматнинг, ҳокимият вакиллик органлари ва ҳокимларнинг қарорларини ижро этиш борасида давлат ҳокимияти ва бошқарув органларига кўмаклашмоқда.

Худудларни ободонлаштириш, кичик корхоналар, фермер ва деҳқон хўжалиklarини ташкил этиш, томорқа участкаларидан самарали фойдаланиш масалаларини ҳал қилиш ўзини-ўзи бошқариш органларининг диққат марказида турибди. Бу органлар барқарорликни сақлаб туриш, диний мутаассиблик кайфиятидаги кўринишларнинг олдини олиш, “ўзингни, ўз оилангни ўзинг асра” шиори остида одамларни огоҳликка чақириш, маҳалла посбонларини шакллантириш ва уларнинг фаолиятини йўналтириш, оилавий тантаналар ва маросимларни ўтказишда дабдабозлик ва манманликка йўл қўймаслик ишлари билан шуғулланмоқда.

Фуқароларнинг ўзини-ўзи бошқариш органлари Ўзбекистон Президентининг 1999 йил 13 январда чиққан “Аҳолини аниқ йўналтирилган ижтимоий мадад билан таъминлашда

⁶³ Усмонов Қ. Ўзбекистон тарихи. -Т.: 2003.-Б.96.

фуқароларнинг ўзини-ўзи бошқариш органлари ролини ошириш тўғрисида” ги фармони ҳамда Вазирлар Маҳкамасининг 2002 йил 25 январдаги “Аҳолининг ижтимоий ҳимояга муҳтож қатламларини аниқ йўналтирилган тарзда қўллаб-қуватлашнинг 2002-2003-йилларга мўлжалланган дастурини амалга ошириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги Қарори талабларини амалга оширмоқдалар. Кам таъминланган оилаларга ёрдам кўрсатиш, кўп болали муҳтож оилаларга нафақалар тайинлаш бўйича ажратилган маблағлардан ўз ўрнида самарали фойдаланишни таъминламоқдалар. Фақат 2000 йилнинг ўзида аҳолининг кам таъминланган қисмига фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органлари орқали 54,2 млрд. сўм миқдорда нафақа, кўмак ва бошқа турдаги ёрдамлар берилди. Ўзини-ўзи бошқариш органлари тарбияга оид масалалар юзасидан таълим муассасалари билан ҳамкорлик қилиш, вояга етмаган ёшлар билан ишлаш, уларнинг ҳуқуқларини ҳимоя қилиш, қарияларга шафелик қилиш, аҳолини иш билан таъминлаш каби ишларга бош-қош бўлмоқдалар.

Президентимиз Ислон Каримов ташаббуси билан 2003 йил “Обод маҳалла йили” деб эълон қилинди ва “Обод маҳалла йили” дастурини ишлаб чиқиш ва амалга ошириш бўйича республика комиссияси тузилди. Мазкур комиссия йил давомида амалга оширилиши зарур бўлган тадбирларнинг дастурини ишлаб чиқди. 2003 йил 7 февралда Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг “Обод маҳалла йили” дастури тўғрисида қарори эълон қилинди.

Мазкур дастур куйидаги муҳим мақсад ва вазифаларни ҳаётда рўёбга чиқаришга қаратилган:

- маҳалланинг давлат ва жамият бошқарувидаги, жамиятнинг ижтимоий-сиёсий ва иқтисодий ҳаётидаги роли ва мақомини мустаҳкамлаш;
- маҳалла фаолиятининг амалдаги меъёрий-ҳуқуқий базасини такомиллаштириш, унинг ваколатларини кенгайтириш ва фуқаролик жамияти институти сифатидаги масъулиятини ошириш;
- маҳалла фаолиятининг моддий базасини мустаҳкамлаш, маҳалла ҳудудида тадбиркорликни, хизматлар кўрсатиш ва савдо соҳаларини ривожлантириш, шулар ҳисобига янги иш ўринлари барпо этиш;
- маҳалланинг ижтимоий-инфратузилмасини ривожлантириш, унинг ҳудудларини ободонлаштириш, коммунал тармоқларни ривожлантириш;
- маҳалла томонидан кам таъминланган оилаларга аниқ йўналишли моддий ёрдамни ва ёш оилаларни қўллаб-қуватлашни кучайтириш;
- кекса авлодга еътибор ва ғамхўрликни кучайтириш;
- маҳалла аҳолисига тиббий ва санаторий-курорт хизмати кўрсатилишини яхшилаш, болалар спортини ривожлантириш;

- маҳалланинг аҳоли ўртасида соғлом турмуш тарзи, ижтимоий адолат, ўзаро меҳр-оқибат ва маънавий-ахлоқий тарбия билан боғлиқ миллий қадрият ва урф-одатларимизни кенг тарғиб қилиш, уларни асраб-авайлаш соҳасидаги фаолиятини такомиллаштириш.

“Обод маҳалла йили” дастурини бажарилишини таъминлаш мақсадида фуқароларнинг ўзини-ўзи бошқариш органларини ривожлантириш бўйича махсус жарғармалар ташкил этилди. Маҳаллаларда кичик ва ўрта бизнесни ривожлантириш, шулар ҳисобига янги иш ўринларини яратиш, аҳолини табиий газ ва тоза ичимлик суви билан таъминловчи тармоқлар қуриш, уй-жой фондини ва йўлларни таъмирлаш, маҳаллаларни ободонлаштириш, замонавий маҳалла гузарларини ва болалар спорт иншоотларини барпо этиш борасидаги ишлар ҳажми аниқ белгиланди. “Обод маҳалла йили” дастурини тўла амалга ошириш учун давлат бюджети, бюджетдан ташқари жамғармалар, нодавлат ташкилотлари, халқаро ташкилотлар грантлари ва кредит маблағлари ҳисобига 375,9 миллиард сўм жалб этилиши назарда тутилган.

Бугунги кунда давлат ҳокимият органлари, мутасадди ташкилотлар, идоралар, нодавлат ташкилотлар, маҳалла фаоллари белгиланган вазифаларни амалга ошириш йўлида ҳамкорликда фаолият юритмоқдалар.

Шундай қилиб, маҳалла Ўзбекистонда тарихда биринчи марта фуқароларнинг ўзини-ўзи бошқарадиган ташкилотга айланди. Маҳалла йиғини раиси (оқсоқол), масъул котиби лавозими қонуний асосда таъсис этилди. Маҳалла йиғини раиси (оқсоқоли) ва масъул котибларига ойлик маош бериладиган бўлди. Фуқароларнинг ўзини-ўзи бошқариш органларининг мустақиллик йилларидаги фаолиятига баҳо бериб, ишонч билан айтиш мумкинки, улар жамиятни бошқаришнинг шарқона ва миллий қадриятлар билан уйғунлашган фуқаролик жамиятининг негизи, демократик институт сифатида ўзини тўла оқлади.

Жамиятни демократиялашда, ижтимоий адолатни рўёбга чиқаришда Ватан ичра кичик бир Ватан бўлмиш маҳалланинг роли ғоят каттадир.

Ўзбекистонда маҳалла халқ ишончини қозонган адолат маскани ҳамда аҳолини ижтимоий қўллаб-қувватлаш механизми бўлиб қолди. Маҳаллалари обод бўлган мамлакатгина илдам қадамлар билан тараққий этади, албатта. Мамлакатда ўзини-ўзи бошқариш органларининг ҳуқуқ мақомини мустаҳкамлаш жамиятни эркинлаштириш ҳамда бошқарувни номарказлаштириш омили эканлигига муҳим аҳамият бериш ислохотларнинг устувор йўналишига айланди. Маҳалла фуқаролар йиғинларининг фуқаролик жамиятининг институти мақомига эришишини таъминлашга доир ислохотларнинг чуқурлашиш жараёнлари авж олиб бормоқда. Ислохотлар жараёнларида ўзини-ўзи бошқариш органларининг мустақиллигини тиклаш, уларни давлатнинг қуйи органлари эмас, балки, фуқаролик жамияти институти сифатидаги фаолиятини таъминлаш фуқаролик жамияти қуришнинг энг асосий қафолатларидан биридир. Ўзини-ўзи бошқариш органлари ўзларининг молиявий

асосларига эга бўлиш, шунингдек, давлат маҳаллий ҳокимиятидан мустақил равишда фаолият юритишга эришиш натижасидагина фуқаролик жамиятининг институтига айланиши мумкин. Шунинг учун ҳам ўзини-ўзи бошқариш органларининг жамият ва давлат бошқарувидаги ўрнини юксалтириш ҳозирги даврда давлат томонидан олиб борилаётган ислохотларнинг муҳим ва устувор йўналишларидан бирига айланди.

3.2.Нодавлат-нотижорат ташкилотлари ва оммавий ахборот воситаларини ривожланиш жараёнлари

Нодавлат-нотижорат ташкилотлар дастлаб жамиятни ўзини-ўзи бошқариши асосида, яъни фуқаролик жамиятининг мустақил ижтимоий бирлик сифатида яшашини таъминлаш эҳтиёжлари ва манфаатлари асосида пайдо бўлди. XX асрга келиб нодавлат-нотижорат ташкилотлар фуқаролик жамиятининг муҳим ва асосий институтларидан бирига айланди.

Фуқаролик жамиятининг илк шаклланиш даври нодавлат ташкилотларнинг пайдо бўлиши билан боғлиқдир. Сиёсий тизимда демократик кадриятлар кенг ўринга эга бўлиб боргани сари муҳим ижтимоий муаммоларни ҳал этишда "учинчи сектор" деб аталувчи нодавлат-нотижорат ташкилотлар муҳим ўрин тута бошлади. Ҳозирги даврда "учинчи сектор" тушунчаси дунёдаги барча мамлакатларда ҳайрия мақсадларида ташаббус курсатаётган ва кенг фаолият юритаётган нодавлат ташкилотларга (ННТ) нисбатан қўлланиши кенг тус олди (биринчи сектор - давлат, иккинчи сектор - тижорат сектори ёки шахсий сектор дейилади).

Ҳозирги даврда фуқаролик жамиятини шакллантириш, ҳуқуқий давлат куриш вазибалари нодавлат-нотижорат ташкилотларни янада ривожлантиришни тақозо этмоқда. Фуқаролик жамияти шароитларида фуқароларнинг турли-туман ўзаро муносабатлари ва ҳамкорлиги, уларнинг ихтиёрий равишда жамият бошқарувида иштирок этиши жараёнлари асосан нодавлат-нотижорат ташкилотлар томонидан амалга оширилади. Давлат билан жамиятнинг бир-бирларидан бегоналашмаслиги ҳам нодавлат-нотижорат ташкилотлар фаолиятининг ривожланиши билан боғлиқдир.

Ҳозирги даврда ривожланган мамлакатларда нодавлат-нотижорат ташкилотларни ҳар томонлама такомиллаштириш натижасида кучли фуқаролик жамияти куришга эришилди. Ўз ўрнида, бу жамият фуқаролар ҳуқуқ ва манфаатларини ҳимоя қилиш ҳамда аҳоли ижтимоий-сиёсий фаоллигини ошириш ва уларнинг сиёсий қарорлар қабул қилишда фаол иштирок этишини таъминлашда муҳим омил бўлмоқда.

Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 34-моддасидаги "Ўзбекистон Республикаси фуқаролари касаба уюшмалари, сиёсий партияларга ва бошқа жамоат

бирлашмаларига уюшиш, оммавий ҳаракатларда иштирок этиш ҳуқуқига эгадирлар"⁶⁴ каби фуқароларнинг жамият институтларида иштирок этишини таъминлаб берадиган ҳуқуқий асосларнинг эътироф этилиши республикада жамият тараққиёти инсоният ҳаётининг бир неча асрлар мобайнидаги тажрибалари ва синовларидан муваффақиятли ўтган эркинлик жамияти - фуқаролик жамияти сари интилаётганлигини англатади.

Ҳозирги даврда Ўзбекистондаги нодавлат-нотижорат ташкилотлар ва сиёсий партиялар фаолияти 1991 йил 14 февралда қабул қилинган Ўзбекистон Республикасининг "Жамоат бирлашмалари тўғрисида"ги Қонуни (1997 й. апрелда қўшимча ва ўзгартиришлар киритилган), Ўзбекистон Республикасининг "Қасаба уюшмалари, уларнинг ҳуқуқлари ва фаолиятининг кафолатлари тўғрисида"ги Қонуни (1992 й. июль), Ўзбекистон Республикасининг "Сиёсий партиялар тўғрисида"ги Қонуни (1996 й. декабрь), Ўзбекистон Республикасининг "Виждон эркинлиги ва диний ташкилотлар тўғрисида" янги таҳрирдаги Қонуни (1998 й. май), Ўзбекистон Республикасининг "Фуқароларнинг ўзини-ўзи бошқариш органлари тўғрисида" янги таҳрирдаги Қонуни (1999 й. апрель), Ўзбекистон Республикасининг "Нодавлат-нотижорат ташкилотлари тўғрисида"ги Қонуни (1999 йил апрель) каби қонунлар воситасида мувофиқлашади.

Ўзбекистонда нодавлат ташкилотларга доир қонунчилик ривожланган мамлакатлар тажрибаси, халқаро ҳуқуқий меъёрлар ва миллий анъаналар асосида шакллантирилган бўлиб, у ўзида демократик принциплар ва кадриятларни мужассамлаштиради. Мамлакатда давлат бош ислохотчи сифатида нодавлат ташкилотларнинг қонунчилик асосларини ҳар томонлама ривожлантиришга муҳим аҳамият бермокда. Парламентда нодавлат-нотижорат ташкилотлар фаолиятини мувофиқлаштиришга доир юзлаб қонунлар ва бошқа ҳуқуқий меъёрлар қабул қилинган бўлиб, уларнинг ичида Ўзбекистон Республикасининг "Нодавлат-нотижорат ташкилотлари тўғрисида"ги Қонуни (1999 йил 14 апрель) нодавлат-нотижорат ташкилотларнинг серқирра фаолиятини ҳар томонлама мувофиқлаштириш ва ҳуқуқий жиҳатлардан таъминлашга қаратилди.

Қонуннинг 1-моддасида нодавлат-нотижорат ташкилоти тузишнинг умумий мақсади ижтимоий фойдали манфаатларнинг қондирилиши эканлиги эътироф этилиб, бу билан нодавлат ташкилоти ўз фаолиятида халқчиллик принципига амал қилиши шарт эканлиги белгилаб қўйилди⁶⁵.

Мазкур Қонуннинг 2-моддасида "Нодавлат-нотижорат ташкилоти тушунчаси"нинг таърифи демократик кадриятлар асосида талкин қилинади: "Нодавлат- нотижорат ташкилоти

⁶⁴ Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси. - Т.: Ўзбекистон, 2013. –Б.9.

⁶⁵ Ўзбекистон Республикасининг «Нодавлат нотижорат ташкилотлари тўғрисида»ги Қонуни // «Нодавлат нотижорат ташкилотлари тўғрисида»ги Ўзбекистон Республикасининг Қонунига шарҳлар. - Т.: Адолат, 2001. – Б.15.

- жисмоний ва (ёки) юридик шахслар томонидан ихтиёрийлик асосида ташкил этилган, даромад (фойда) олишни ўз фаолиятининг асосий мақсади қилиб олмаган ҳамда олинган даромадларни (фойдани) ўз қатнашчилари (аъзолари) ўртасида тақсимламайдиган ўзини-ўзи бошқариш ташкилотидир.

Нодавлат-нотижорат ташкилоти жисмоний ва юридик шахсларнинг ҳуқуқлари ва қонуний манфаатларини, бошқа демократик қадриятларни ҳимоя қилиш, ижтимоий, маданий ва маърифий мақсадларга эришиш, маънавий ва бошқа номоддий эҳтиёжларни қондириш, хайрия фаолиятини амалга ошириш учун ҳамда бошқа ижтимоий фойдали мақсадларда тузилади"⁶⁶.

Ушбу қонунда нодавлат- нотижорат ташкилотлар билан давлатнинг ҳамкорлиги шундай ўз ифодасини топганки, давлат органи, яъни парламент қонун қабул қилади, бу қонунга биноан "учинчи сектор" аъзолари ва жамият манфаатлари учун хизмат қилади. Қонунда қайд этилган ижтимоий фойдали мақсад тушунчаси нодавлат ташкилотлар фаолиятини аҳолининг ночор қатламларини ижтимоий ҳимоя қилишга йўналтиради. Давлат органларининг муҳим функцияларидан бири аҳолини ижтимоий ҳимоя қилиш эканлигини эътиборга олсак бу соҳада давлат органлари билан нодавлат ташкилотларнинг ўзаро ҳамкорлиги учун ҳуқуқий асосларнинг яратилганлиги намоён бўлади.

"Нодавлат нотижорат ташкилотлари тўғрисида"ги қонунга биноан нодавлат-нотижорат ташкилотларининг мақсадлари қуйидаги йўналишлардаги фаолиятлар бўйича амалга оширилади:

— биринчидан, кенг маънодаги маданий мақсадларга эришиш кўзлаб тузилган. Бунда маориф, илм-фан, маданият соҳаларида фаолият олиб борилади;

— иккинчидан, мамлакат аҳолисининг сиҳат-саломатлигини таъминлашни кўзлаб фаолият юритиш (спорт ва жисмоний тарбия билан шуғулланувчи, турли хил хасталикларнинг олдини олиш ва уларни даволашнинг илғор тажриба ҳамда усуллари тарғаб этувчи ташкилотлар);

— учинчидан, турлича фаолият йўналишидаги ҳуқуқни муҳофазаловчи ташкилотлар (масалан, истеъмолчилар ҳуқуқини ҳимоялаш жамияти);

— тўртинчидан, фуқароларнинг маънавий ва бошқа хилдаги номоддий эҳтиёжларини қондиришга қаратилган ташкилотлар (носиёсий уюшмалар, ижтимоий жамғармалар ва бошқалар);

⁶⁶Ўзбекистон Республикасининг «Нодавлат нотижорат ташкилотлари тўғрисида»ги Қонуни // «Нодавлат нотижорат ташкилотлари тўғрисида»ги Ўзбекистон Республикасининг Қонунига шарҳлар. - Т.: Адолат, 2001. – Б.14.

— бешинчидан, хайр-эҳсон ишлари билан шуғулланувчи ташкилотлар⁶⁷.

Ўзбекистонда нодавлат-нотижорат ташкилотларнинг ўзаро муносабатлари ва ҳамкорлига ушбу Қонуннинг 4-моддасида куйидагича таърифланади: "Давлат нодавлат-нотижорат ташкилотларининг ҳуқуқлари ва қонуний манфаатларига риоя этилишини таъминлайди, уларга ижтимоий ҳаётда иштирок этиш учун тенг ҳуқуқий имкониятлар яратиб беради. Нодавлат-нотижорат ташкилотларининг алоҳида ижтимоий фойдали дастурларига давлат кўмак кўрсатиши мумкин.

Қонуннинг мазкур 4-моддаси нодавлат-нотижорат ташкилотларнинг давлат органлари билан ўзаро муносабати асосларини белгилаб беради. Давлат, бир томондан, қонуний асосда нодавлат-нотижорат ташкилотларининг ҳуқуқи ва қонуний манфаатларини мустаҳкамлайди, иккинчи томондан, нодавлат-нотижорат ташкилотларнинг ҳуқуқи ва қонуний манфаатларини ҳуқуқий жиҳатдан ҳимоя қилиш масъулиятини ўз зиммасига олади.

Давлат нодавлат-нотижорат ташкилотларининг ҳуқуқи ва қонуний манфаатлари амалга ошишини кафолатловчи шарт-шароитлар яратади, барча давлат органлари ва мансабдор шахсларнинг зиммасига қонун талабларини сўзсиз ижро этиш вазифасини юклайди, зарур ҳолатларда нодавлат-нотижорат ташкилотларининг ҳуқуқи ва қонуний манфаатларини ҳар хил тажовузлардан ҳимоялайди. Нодавлат-нотижорат ташкилотлари ўз ҳуқуқи ва қонуний манфаатларини ҳимоя этилишини мавжуд барча ҳуқуқий усуллар билан муҳофазалашга ҳақлидир.

Нодавлат-нотижорат ташкилоти куйидаги ҳуқуқларга эга:

— ўз аъзолари ва қатнашчиларининг ҳуқуқлари ва қонуний манфаатларини ифодалаш ҳамда ҳимоя қилиш;

— ижтимоий ҳаётнинг турли масалаларига доир ташаббуслар билан чиқиш, давлат ҳокимияти ва бошқарув органларига таклифлар киритиш;

— давлат ҳокимияти ва бошқарув органларининг қарорларини ишлаб чиқишда қонун ҳужжатларида назарда тутилган тартибда иштирок этиш"⁶⁸.

Шунингдек, нодавлат ташкилотлар тизимини янада мустаҳкамлаш, мазкур ташкилотларнинг жамиятдаги барча ижтимоий қатламлар ва гуруҳлар манфаатларини ифода этиш мақрадларида 2003 йил 29 августда Олий Мажлис томонидан Ўзбекистон Республикасининг "Жамоат жамғармалари тўғрисида"ги қонуни қабул қилинди. Унинг 3-

⁶⁷Ўзбекистон Республикасининг «Нодавлат нотижорат ташкилотлари тўғрисида»ги Қонуни // «Нодавлат нотижорат ташкилотлари тўғрисида»ги Ўзбекистон Республикасининг Қонунига шарҳлар. - Т.: Адолат, 2001. – Б.16.

⁶⁸Ўзбекистон Республикасининг «Нодавлат-нотижорат ташкилотлари тўғрисида»ги Қонуни // «Нодавлат-нотижорат ташкилотлари тўғрисида»ги Ўзбекистон Республикасининг Қонунига шарҳлар. - Т.: Адолат, 2001. – Б.28-29.

моддасига биноан жамоат жамғармаси деб, юридик ва (ёки) жисмоний шахслар томонидан ихтиёрий мулкӣ бадаллар асосида тузилган, ўзининг аъзоларига эга бўлмаган, хайрия, ижтимоий, маданий, таълим ёки бошқа ижтимоий фойдали мақсадларни кўзда тутган нодавлат-нотижорат ташкилотига айтилади. Шу билан бирга вилоятлар, шаҳарлар ва туманларда ҳам маҳаллий жамоат жамғармалари тузиш мумкин⁶⁹.

Мамлакатда нодавлат-нотижорат ташкилотлар фаолиятининг фуқаролик жамияти институти даражасида бўлишининг ҳуқуқий асосларини ривожлантириш мақсадларида 2005 йилнинг бошидан Ўзбекистон Республикасининг "Нодавлат-нотижорат ташкилотлар фаолиятининг кафолатлари тўғрисида"ги қонунининг лойиҳасини тайёрлаш жараёнлари бошланди. Бу қонун лойиҳасини ишлаб чиқишда Олий Мажлис Қонунчилик палатаси депутатларидан ташқари юзлаб нодавлат ташкилотлари ўз таклифлари, тавсиялари, турли тўлдиришлар ва қўшимчалари билан иштирок этмокдалар. Мазкур қонун лойиҳасида нодавлат ташкилотларни қўллаб-қувватлаш ва уларнинг эркин ҳамда мустақил фаолиятларининг мавжуд қонунчилик ва давлат органлари томонидан кафолатланиши асосий мақсад қилиб олинди.

Мамлакатда нодавлат-нотижорат ташкилотларнинг ҳуқуқий асослари мустақиллик йилларида узлуксиз равишда ривожланиб борди. Ўзбекистонда фуқаролик жамиятига хос бўлган демократик сиёсий тизимнинг ўзига хос хусусиятлари ва ривожлантириш масалалари, унинг демократик тамойиллари Президент И.А. Каримовнинг биринчи чақириқ Олий Мажлиснинг VI (1996 йил август) ва XIV сессиялари (1999 йил апрель), иккинчи чақириқ Олий Мажлиснинг I (2000 йил январь), VIII (2002 йил апрель) ва IX (2002 йил август) сессияларидаги маърузаларида назарий ва концептуал жиҳатлардан ҳар томонлама асослаб берилди.

Нодавлат-нотижорат ташкилотлар мустақиллигини таъминлаш, шунингдек, уларнинг фуқаролик жамиятининг муҳим институтига айланишини таъминлаш мақсадида давлатнинг "Кучли давлатдан - кучли фуқаролик жамияти сари" концептуал сиёсий дастури қабул қилинди ва у мамлакатда жамиятни ривожлантиришнинг асосий тамойилига айланди. Жамият сиёсий тизимини янада эркинлаштириш масалалари мазкур сиёсий дастур қабул қилинганидан кейин янада долзарб аҳамият касб эта бошлади.

Мамлакатда фуқаролик жамиятининг асоси бўлган демократик институтларни шакллантириш ва ривожлантириш жараёнларига доир ислохотлар ҳам тобора чуқурлашиб бормокда. 2005 йилга келиб республикада 402 та республика аҳамиятига молик нодавлат жамоат бирлашмалари фаолият кўрсата бошлади. Улардан 81 таси халқаро ташкилотлар

⁶⁹ Ўзбекистон Республикасининг «Жамоат жамғармалари тўғрисида»ги Қонуни // Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Ахборотномаси, №9-10 (1329-1330). 2003. –Б.89-90.

мақомига эгадир. Нодавлат ташкилотларнинг 48 таси жамғарма, 78 таси жамият, 5 таси сиёсий партия, 42 таси федерация, 16 таси касаба уюшмалари, 2 таси ҳаракат, 20 таси марказ, 48 таси ассоциация, 20 таси уюшма, 5 таси қўмита, яна 37 таси турли номларда расмий рўйхатдан ўтганлар. Шунингдек, Қорақолпоқистон Республикаси, Тошкент шаҳри ва вилоятларда давлат рўйхатига олинган 1957 та, шунингдек, ҳисоб рўйхатига олинган 2911 та, ҳаммаси бўлиб 4868 та маҳаллий аҳамиятга эга бўлган жамоат бирлашмалари фаолият кўрсатмоқда⁷⁰.

Мамлакатда миллий мустақилликнинг дастлабки даврларида Ўзбекистон "Маҳалла" хайрия жамғармаси ташкил топди. Ўтган давр ичида "Соғом авлод учун" халқаро ноҳукумат хайрия жамғармаси, "Экосан" халқаро экология ва саломатлик жамғармаси, Марказий Осиё халқлари маданияти Ассамблеяси, Халқаро Амир Темур жамғармаси, Халқаро Имом Бухорий жамғармаси, "Олтин мерос" жамғармаси, республика "Маънавият ва маърифат" жамоатчилик маркази, "Халқ бирлиги" ҳаракати, Ўзбекистон фахрийларини қўллаб-қувватлаш "Нуроний" жамғармаси, "Камолот" ёшлар ижтимоий ҳаракати, "Ижтимоий фикр" жамоатчилик фикрини ўрганиш маркази, Товар ишлаб чиқарувчилар ва тадбиркорлар Палатаси, Миллий матбуот маркази, Байналмилал маданий марказ, республика "Истеъдод" жамғармаси каби нодавлат ташкилотлар тузилди. Ўзбекистон Хотин-қизлар қўмитаси эса демократик принциплар асосида бутунлай қайтадан ташкил этилди. Шу билан бирга, Ўзбекистон "Тадбиркор аёл", Ўзбекистон Болалар жамғармаси, "Аёл ва саломатлик", "Меҳр", "Аёллар ресурс маркази", "Аёл ва жамият" институти каби хотин-қизлар муаммоларини ҳал этишга қаратилган ва улар манфаатларини ифодаладиган нодавлат ташкилотлар фаолият юритмоқда.

Ўзбекистонда нодавлат-нотижорат ташкилотларини фуқаролик жамияти институти сифатида ривожлантиришда 2005 йилнинг 10 июнида "Ўзбекистон нодавлат-нотижорат ташкилотлари миллий Ассоциацияси" нинг ташкил топиши муҳим аҳамият касб этди. Унинг асосий мақсадлари сифатида қуйидаги фаолият йўналишлари белгиланди:

— ихтиёрий равишда аъзо бўлган нодавлат-нотижорат ташкилотларини ҳар томонлама қўллаб-қувватлаш, уларнинг жамият ҳаётини янада эркинлаштириш ва демократлаштириш, мамлакатни модернизация ва ислоҳ қилиш, демократик кадриятларни мустаҳкамлашдаги иштирокини, сиёсий, иқтисодий ва ижтимоий-маданий ҳаётдаги фаоллигини, ҳуқуқий давлат асосларини мустаҳкамлаш ва инсон ҳақ-ҳуқуқларини ҳимоя қилишдаги ўрнини янада кенгайтириш;

⁷⁰Давлат рўйхатидан ва ҳисоб рўйхатидан ўтган ҳамда фаолият кўрсатаётган нодавлат нотижорат ташкилотлар умумий жадвали (2005 й. 12 майдага ҳолати). –Б.2-3.

— давлат ҳокимияти ва бошқарув органлари билан мувозанатда ўзаро ва икки томонлама манфаатли музокаралар орқали жамиятнинг турли ижтимоий қатламлари манфаатларини ифода этишда нодавлат-нотижорат ташкилотларнинг иштирокини таъминлаш⁷¹.

Ҳозирги даврга келиб "Ўзбекистон нодавлат-нотижорат ташкилотлари миллий Ассоциацияси"га 370 дан ортиқ турли республика миқёсидаги ва вилоятларда фаолият юритаётган нодавлат нотижорат ташкилотлар аъзо бўлиб кирдилар.

Мамлакатда мустақил, барқарор, аҳолининг турли қатламлари қўллаб-қувватлайдиган фуқаролик жамияти институтларини шакллантиришга, ижтимоий аҳамиятли муаммоларни ҳал этишдаги, фуқароларнинг ижтимоий-сиёсий ва иш фаоллигини оширишдаги ролини кучайтириш мақсадларида 2005 йил 26 июлда "Ўзбекистон нодавлат-нотижорат ташкилотларини қўллаб-қувватлаш фонди" ташкил топди. Унинг асосий вазифалари сифатида куйидагилар белгиланди:

— зарур моддий воситалар ва молиявий маблағларни йиғиш, жумладан фуқаролик жамияти институтларининг, энг аввало, аҳоли қўллаб-қувватлайдиган, мустақил республика фуқароларининг у ёки бу манфаатларини кондирриш ва ҳимоя қилиш бўйича уларнинг олдида турган вазифаларни мустақил ҳал этувчи нодавлат-нотижорат ташкилотларининг ривожланишини рағбатлантириш учун мўлжалланган маҳаллий, чет эл, халқаро ташкилотлар ва молиявий институтларнинг грантларини жалб этиш;

— энг муҳим гуманитар, ижтимоий-иқтисодий ва бошқа ижтимоий аҳамиятли муаммоларни ҳал этишдаги фуқароларнинг ижтимоий-сиёсий фаоллигини оширишга, фуқаролик жамиятининг институтларини ривожлантиришга қаратилган нодавлат-нотижорат ташкилотлар лойиҳалари ва дастурларини молиялаш⁷².

Шунингдек, Ўзбекистонда БМТнинг Ривожланиш Дастурлари асосида ўнлаб хорижий нодавлат ташкилотлар ўз ваколатхоналари ва бошқа вакиллик идораларини ташкил этди. Жумладан, Жаҳон соғлиқни сақлаш ташкилоти ваколатхонаси, БМТнинг Болалар жамғармаси (ЮНИСЕФ) ваколатхонаси, Халқаро ривожланиш бўйича АКТТТ агентлиги ваколатхонаси, "Британия Кенгаши" ("British Council"), Конрад Аденауэр жамғармасининг Марказий Осиё ва Қозоғистон мамлакатлари бўйича ваколатхонаси, Фридрих Эберт жамғармаси ваколатхонаси, Халқаро таълим бўйича Америка Кенгаши ("ACCELS"), Марказий Осиёга беғараз ёрдам ташкилоти ("SAFE"), Германия Агроакция ташкилоти, ЮНЕСКО ваколатхонаси, "Глобал Инволмент" номли таълимга доир ташкилот, Осиё маданияти ва ривожланиш институти, АҚШнинг "Меҳр-мурувват корпуси" ва экологияга оид "КОФУ-ТИС" ташкилоти, фуқаролик жамияти кўришга кўмаклашувчи "Кросслинк Девелопмент Интернэшнл" халқаро ташкилоти,

⁷¹ Ўзбекистон нодавлат-нотижорат ташкилотларини қўллаб-қувватлаш фонди устави. - Т.: 2005. –Б.3-4.

⁷² Ўзбекистон нодавлат-нотижорат ташкилотларини қўллаб-қувватлаш фонди устави. -Т.: 2005. –Б.3-4.

Халқаро ривожланиш ассоциацияси, Буюк Британиянинг "Ривожланиш учун ҳамкорлик" ташкилоти, АКШнинг Халқаро тадқиқотлар ва ўзаро алмашишлар кенгаши (IREX), Евроосиё жамғармаси, Германиянинг "Гёте институти", Франциянинг "Альянс Франсе" ташкилоти, Халқаро ҳамкорлик бўйича Корейс агентлиги, Ривожланиш ва ҳамкорлик бўйича Туркия агентлиги, Халқаро ҳамкорлик бўйича Япония агентлиги каби юздан ортиқ хорижий мамлакатлар нодавлат ташкилотлари ваколатхоналари ва филиаллари турли соҳаларда кенг фаолият юритмоқда⁷³.

Мамлакатда ХХІ аср бошларида "Кучли давлатдан - кучли жамият сари" концептуал сиёсий дастурни амалга ошириш мақсадларидан келиб чиқиб, марказий давлат органларининг айрим ваколатларини маҳаллий давлат ҳокимияти, ўзини-ўзи бошқариш органлари ва нодавлат-нотижорат ташкилотларга босқичма-босқич бериб бориш асосида жамият қурилишини эркинлаштириш жараёнлари бошланди. Бу соҳада қуйидаги йўналишларда ислохотлар босқичма-босқич равишда амалга оширилмоқда:

— биринчидан, жамият аъзоларининг онги, иродаси, маданияти, маънавияти ва билими юксак даражада бўлишига эришиш, уларнинг ҳуқуқий онги ва ҳуқуқий маданиятига алоҳида эътибор бериш;

— иккинчидан, жамият аъзоларининг манфаатлари уйғунлашуви жараёнларини шакллантириш, жамият манфаатларининг шахсий манфаатлар билан муштараклигига эришиш;

— учинчидан, жамиятнинг такомиллашуви ва янгиланиши учун кучли ва реал сиёсий, иқтисодий, маданий имкониятларни шакллантириш;

— тўртинчидан, жамият аъзолари ва тузилмалари ўртасидаги ҳамкорлик асосида жамиятнинг умумий манфаатларини уйғунлаштириш;

— бешинчидан, жамиятдаги муносабатларни тартибга солувчи ҳуқуқий қоидалар таъсирини кучайтириш, уларга онгли равишда бўйсунуш амалиётини вужудга келтириш;

— олтинчидан, сиёсий ҳокимиятнинг ўз вазифаларини тўлиқ бажаришига кенгроқ ва қулайроқ имкониятлар яратиш, сиёсий ҳокимиятга нисбатан жамият аъзолари ишончини кучайтириш, унинг аҳоли томонидан кенг ва фаол қўллаб-қувватланишига эришиш каби йўналишларни ўз ичига олади.

Ҳозирги ислохотларни янада чуқурлаштириш даврида "Кучли давлатдан - кучли фуқаролик жамияти сари" тамойилини ҳаётга татбиқ этиш жараёнларидаги муаммолардан бири, бу - турли ижтимоий қатламлар шаклланишининг секин кечиши натижасида уларнинг турли манфаатлари нодавлат-нотижорат ташкилотлар фаолиятида ифодаланиши қийин кечмоқда. Чунки, "учинчи сектор" ташкилотлари у ёки бу ижтимоий қатламлар ва гуруҳлар

⁷³ Профили организаций оказывающих содействие Республике Узбекистан. Сборник - Т.: 2004. –С.10-46.

манфаатларини ифодалай олиш қобилиятига эга бўлгандагина фуқаролар улар фаолиятида иштирок этишга мойил бўладилар. Акс ҳолда эса фуқаролар нодавлат-нотижорат ташкилотларига бефарқлик билан қарайдилар.

Мамлакатдаги нодавлат-нотижорат ташкилотларининг аксарият қисми ҳали ўзлари таянадиган ижтимоий қатламларни аниқлаштириб олмаганликлари ёки ўзларини бирон-бир ижтимоий қатлам манфаатларини ифодаловчи ташкилот даражасига етказа олмаганликлари учун ҳам улар фаолиятига фуқароларни жалб этиш муаммолари ўз ечимини топганича йўқ. Айниқса, ҳали ҳам аксарият жамоат бирлашмалари ва нодавлат ташкилотларнинг раҳбарлари ва фаолларининг эски бюрократик номенклатура тизимида орттирган руҳияти ва иш услубларидаги тажрибалари, худди давлат органларига хос раҳбарлик каби фаолияти ҳамон сақланиб қолаётганлиги ачинарли ҳолдир. Уларнинг баъзилари эса ҳали ҳам давлат ҳокимияти органларини ўзларининг бевосита раҳбарлари - назоратчилари деб билмоқдалар.

Кучли жамият қуриш эҳтиёжлари касаба уюшмаларини демократик тамойиллар асосида ислоҳ этиш заруриятини ҳаёт кун тартибига қўймоқда. Агар ривожланган демократик мамлакатлар тажрибасига эътибор берилса, уларда барча меҳнат билан банд ишчи, хизматчи ва ходимларнинг 12 - 40 фоизи касаба уюшмалари аъзоси бўлгани ҳолда, мамлакатдаги касаба уюшмалари меҳнат жамоаларидаги ишчи, хизматчи ва ходимларнинг барчасини расмий равишда ўзларининг аъзолари, деб биладилар.

Шунингдек, ҳозирги мавжуд ҳолатда мамлакатдаги тармоқлар касаба уюшмаларининг мустақиллиги ва эркин фаолият юритиш муаммоси ханузгача сақланиб қилмоқда. Хорижий тажрибадан маълумки, у ёки бу касбларга доир тармоқлар касаба уюшмалари деярли мустақил ташкилот сифатида фаолият юритадилар. Уларни расман бирлаштириб турувчи конфедерация, иттифоқ ёки федерациялар фақат ҳукумат билан мулоқотлар олиб бориш ваколатлари ва касаба уюшмаларининг ташқи алоқаларини йўлга қўйиш фаолияти билан чекланиб, тармоқлар касаба уюшмалари ички фаолиятига аралашмайдилар. Бунинг сабаби шундаки, агар тармоқлар касаба уюшмаларининг мустақил фаолият юритиш қобилияти чекланса, улар ўз аъзоларининг ижтимоий манфаатларини ҳимоя қила олиш қобилиятини йўқотадилар.

Демократик принциплардан келиб чикиб, меҳнат жамоаларидаги бошланғич касаба уюшмаларининг ташкилий ва ижтимоий ҳимояга тааллуқли фаолиятини юксалтириш, ижтимоий шерикчиликда ҳам уларнинг ҳал қилувчилик ролини кўтариш, мустақил ташкилот сифатидаги мақомини таъминлаш, шунингдек, тармоқлар касаба уюшмалари атрофида жипслаштириш фуқаролик жамиятини ривожлантириш йўналишларидан биридир.

Мамлакатда фуқаролик жамияти қуришдаги яна бир муҳим муаммолардан бири, бу - фуқаролар сиёсий маданияти ва ҳуқуқий маданиятлари демократик асосларда шаклланишига

эришишдир. Шунингдек, фуқароларнинг ижтимоийлашув жараёнларини амалга оширишда нодавлат ташкилотларнинг ўрнини ошириш ҳам ҳозирги даврнинг долзарб вазифаларидан биридир.

"Кучли давлатдан - кучли фуқаролик жамияти сари" тамойилини ижтимоий-сиёсий ҳаётга қўллаш воситасида сиёсий ҳокимият органларининг маҳаллий тизимини мустаҳкамлаш, уларга марказий ҳокимият ваколатларини бир қисмини бериб бориш асносида номарказлаштириш ислоҳотларини ўтказиш, ижроия ҳокимият тизимларини вакиллик органлари ва нодавлат ташкилотлар томонидан кучли назорат этиш механизми ва ҳуқуқий асосларини яратишга доир ислоҳотларни амалга ошириш фуқаролик жамияти қуришнинг шарт-шароитларини яратиш йўлидаги илк қаламлардир.

Хулоса қилиб айтганда, мустақиллик йилларида Ўзбекистонда давлатнинг бош ислоҳотчилик фаолияти натижасида нодавлат-нотижорат ташкилотларнинг демократик тамойиллар асосидаги ҳуқуқий асослари шаклланди. Қисқа давр ичида мамлакатда фуқаролик жамияти қуришнинг пойдевори - конституциявий ва ҳуқуқий шарт-шароитлар яратилди. Ислоҳотлар натижасида мамлакатда нодавлат-нотижорат ташкилотлар тизими шаклланди. Муҳими, "учинчи сектор" билан давлат ҳамкорлиги натижасида мамлакатда нодавлат-нотижорат ташкилотларнинг мустақил фаолият юритиши, давлат ва жамият ишларини бошқариш учун кенг имкониятлар яратилди.

XXI аср бошларига келиб Ўзбекистон давлати ва халқи илғор ривожланган мамлакатларда фуқароларга эркинлик бағишлаган, шахснинг эркин камол топиши учун барча шарт-шароитларни яратган, жамиятнинг ҳамма жабҳаларини демократиялаштиришга қобил бўлган, ўзида халқчил миллий мерос ва анъаналарни ифодалаган фуқаролик жамияти барпо этиш йўлидаги ислоҳотларнинг янги босқичини чуқурлаштиришга киришди.

Шу билан бир қаторда Оммавий ахборот воситаларини ривожланиш жараёнлари фуқаролик жамияти шароитида оммавий ахборот воситалари демократик институт сифатида жамиятнинг ўзини-ўзи бошқаришининг асосий кафолатларидан бири ҳособланади. Улар жамият аъзоларига ахборот етказиш ва уларни ахборот билан таъминлаш воситаси функциясини бажаришдан ташқари, жамиятдаги мавжуд муаммоларни бартараф этишда ҳам муҳим аҳамият касб этади. Шу билан бирга, улар мустақил сиёсий куч сифатида ҳокимият томонидан қабул қилинадиган қарорларнинг жамият манфаатларига уйғун бўлишига таъсир кўрсатади. Оммавий ахборот воситаларининг (ОАВ) ана шу функцияларни бажариш қобилиятини шаклланиши унинг фуқаролик жамиятининг муҳим институти эканлигини ифодалайди.

ОАВ фаолиятининг демократик кадрятлар асосидаги ҳуқуқий асослари БМТнинг "Инсон ҳуқуқлари умумжаҳон Декларацияси", "Фуқаровий ва сиёсий ҳуқуқлар тўғрисида"ги

халқаро фактга факультатив протокол, шунингдек, бошқа халқаро ҳуқуқий ҳужжатларда ҳар томонлама мустаҳкамланган. Оммавий ахборот воситалари, бу - махсус техника воситалари ёрдамида ахборотларни ошқора ва очиқ тарзда узатиш мақсадларида жамиятда ташкил этилган муассасалар тизимидир. ОАВ - телевидение, радио, матбуот орқали оммавий маълумотномаларни йиғиб, қайта ишлаб жамиятга тарқатувчилардан иборат. Шунингдек, ОАВ - фуқаролар манфаатларининг вакиллик тизими унсури ҳамдир. Чунки, улар аҳоли манфаатлари ва эҳтиёжларини ифода этишнинг бетақрор механизми сифатида сиёсий қатламлар ва расмий институтларнинг доимий диққат марказида туради. Бир вақтнинг ўзиде ОАВ жамиятни бошқариш тизилмаси унсури ва жамиятнинг маърифийлигини таъминлаш тизимининг таркибий қисмидир⁷⁴.

Ўзбекистонда миллий мустақиллик йилларида қабул қилинган қонунлар ва ҳуқуқий меъёрий ҳужжатларда халқаро ҳуқуқий актлар талабларига ҳар томонлама жавоб бера оладиган демократик тамойиллар асос қилиб олинди. Шунинг учун ҳам мамлакатдаги ОАВ фаолияти қисқа давр ичида демократик кадриятлар асосида бутунлай янгидан ташкил этилди. Мустақиллик арафасидаёқ, яъни 1991 йилнинг 14 июнида "Оммавий ахборот воситалари тўғрисида"ги қонун қабул қилинди.

Мамлакатда миллий ва демократик кадриятлар асосида ОАВнинг шаклланишида Президент И.А. Каримов илгари сурган фуқаролик жамияти қуришга доир концептуал назарий қоидалар муҳим аҳамият касб этди. Унинг Олий Мажлис ва вилоятлар халқ депутатлари кенгашлари навбатдан ташқари сессияларидаги ҳар бир маърузасидаги ОАВни эркинлаштириш ва ислоҳ этишга доир фикр-мулоҳазалари ва таклифлари мамлакатда ОАВни ривожлантириш назарияси ва амалиётини бойитишга катта ҳисса қўшди.

Президент И.А. Каримов ОАВ тизимини янада ривожлантириш ва эркинлаштириш, журналистлар ҳуқуқларини оширишга муҳим аҳамият бериб, бу ҳақда қуйидаги фикрни билдирган эди: "Оммавий ахборот воситаларининг фаолиятини ва уларнинг самарали ишлашига ёрдам берадиган механизмларни тартибга солувчи қонунчилик базасини такомиллаштириш муаммоси ҳам долзарб бўлиб бормокда. Айти чорда оммавий ахборот воситаларининг манфаатларини ва уларнинг вакилларини қонун ёрдамида ҳимоя қилиш, уларнинг ахборот олиш манбаларидан фойдаланиш ҳуқуқини таъминлаш ҳам муҳим аҳамиятга эга⁷⁵".

Ўзбекистон Республикаси Президенти И.А. Каримовнинг иккинчи чақириқ Олий Мажлисининг IX сессиясидаги маърузасида оммавий ахборот воситаларини эркинлаштириш фуқаролик жамияти асосларини шакллантиришдаги энг муҳим устувор йўналишлардан бири

⁷⁴ Политические коммуникации: Учебное пособие. -М.: Аспект Пресс, 2004. -С.74-75.

⁷⁵ Каримов И.А Ўзбекистон буюк келажак сари. - Т.: Ўзбекистон, 1998. -Б.558.

сифатида белгиланиши ва бу жараённинг фуқаролик жамиятининг узвий таркибий қисмига айланиши лозимлиги алоҳида таъкидланиши Ўзбекистонда ОАВни "тўртинчи ҳокимият" сифатида эътироф этилишини англатади.

ОАВ фуқаролик жамиятида мустақил институт сифатида фаолият юритар экан, бу жараёнда улар ҳокимиятни ташкил этишда иштирок этадиган сиёсий субъектлар - давлат, унинг қонун чиқарувчи, ижро ва суд ҳокимиятлари, сиёсий партиялар ва бошқа ижтимоий-сиёсий ташкилотлар билан бевосита муносабатларда бўлади. ОАВнинг жамият ҳаётида тутган ўрни, давлат ва жамиятга нисбатан таъсир доираси ана шу муносабатлар замирида шаклланади. Бошқача айтганда, ОАВ фуқаролик жамиятининг энг муҳим институтларидан биридир. Мустақиллик йилларида Ўзбекистондаги ОАВнинг сўз ва фикр эркинлигига эришиши асосий вазифалардан бирига айланди. 1990 йилнинг январида собиқ тоталитар тузум мафқурасидан бутунлай ҳоли бўлган "Халқ сўзи" ва "Народное слово" газеталари таъсис этилди. 1991 йилнинг 14 июнида "Оммавий ахборот воситалари тўғрисида"ги қонун қабул қилинди.

Шунингдек, 1991 йилнинг 31 августида Ўзбекистон Республикаси мустақиллигининг эълон қилиниши ва 1992 йилнинг 8 декабрида Ўзбекистон Республикаси Конституциясини қабул қилиниши оммавий ахборот воситалари фаолиятидаги муҳим воқеа бўлди. Конституциянинг махсус XV боби "Оммавий ахборот воситалари" деб номланишининг ўзи оммавий ахборот воситалари демократик тузумнинг энг муҳим конституциявий институти эканлигининг эътироф этилиши эди. Шунингдек, ОАВга катта ҳуқуқий мақом берилиши натижасида мамлакатдаги барча турдаги ОАВ демократик кадриятлар асосида фаолият юритиш учун кенг имкониятларга эга бўлдилар. Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 67-моддасида ОАВга доир қуйидаги қоида мустаҳкамланди: "Оммавий ахборот воситалари эркиндир ва қонунга мувофиқ ишлайди. Улар ахборотнинг тўғрилиги учун белгиланган тартибда жавобгардирлар. Цензурага йўл қўйилмайди"⁷⁶.

Конституциянинг 29-моддасидаги қуйидаги қоида Ўзбекистонда ОАВнинг демократик кадриятлар асосида фаолият юритишларининг асосий мазмун ва моҳиятини ташкил этди: "Ҳар ким фикрлаш, сўз ва эътиқод эркинлиги ҳуқуқига эга. Ҳар ким ўзи истаган ахборотни излаш, олиш ва уни тарқатиш ҳуқуқига эга..."⁷⁷. Шу билан бирга, Конституцияда мустаҳкамлаб қўйилган виждон эркинлиги, фуқароларнинг сиёсий, иқтисодий ва ижтимоий ҳуқуқлари кафолатлари оммавий ахборот воситалари фаолиятининг эркин ва мустақил кечиши учун ҳуқуқий кенгликлар яратди.

⁷⁶ Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси. - Т.: Ўзбекистон, 2003. –Б.13.

⁷⁷ Ўша жойда. –Б.8.

XX асрнинг 90-йиллари ўртасига келиб мустақил демократик оммавий ахборот воситаларининг ҳуқуқий асосларини шакллантиришнинг янги босқичи бошланди. Бу даврда Олий Мажлис томонидан оммавий ахборот воситаларининг ҳуқуқий асосларини шакллантириш, уларнинг демократик принциплар асосида фаолият юритишларини таъминлаш билан боғлиқ қатор қонунлар қабул қилинди. Хусусан, "Ноширлик фаолияти тўғрисида" (1996 й. 30 август), "Муаллифлик ҳуқуқи ва турдош ҳуқуқлар тўғрисида" (1996 й. 30 август), "Журналистлик фаолиятини ҳимоя қилиш тўғрисида" (1997 й. 24 апрель), "Ахборот олиш кафолатлари ва эркинлиги тўғрисида" (1997 й. 24 апрель), "Оммавий ахборот воситалари тўғрисида" (1997 й. 26 декабрь) каби қонунлар қабул қилинди. Мазкур қонунлар мамлакатда ОАВнинг фуқаролик жамияти талабларига мос фаолиятларини йўлга қўйиш, матбуотни замонавийлаштириш учун ҳуқуқий асос вазифасини бажарди.

Лекин, шу билан бирга, мазкур қонунлар оммавий ахборот воситалари фаолиятига кенг имкониятлар очиш билан бир қаторда улар зиммасига катта масъулият юклади. ОАВ давлатнинг мафкуравий қуроли сифатидаги ўзига хос бўлмаган вазифалардан халос бўлиши ва жамиятнинг демократик институти сифатида "тўртинчи ҳокимият" функцияларини ўз зиммасига олиши учун кенг шарт-шароитлар яратилди.

Бундан ташқари, ОАВни иқтисодий қийинчиликлардан ва ижтимоий ҳимоя қилиш мақсадларида 1996 йилнинг ноябрида "Ўзбекистон оммавий ахборот воситаларини демократлаштириш ва қўллаб-қувватлаш ижтимоий-сиёсий жамғармаси" таъсис этилди. Ўзбекистон мамлакати матбуоти тарихида биринчи марта мустақил "Хуррият" газетаси таъсис этилди. Шунингдек, ОАВни жамиятдаги ўрнини ошириш, "тўртинчи ҳокимият" нинг мамлакатдаги ислохотларга нисбатан таъсирини кучайтириш мақсадларида Миллий матбуот маркази ташкил этилди. Журналистика соҳасида кадрлар тайёрлаш ишларига ҳам муҳим аҳамият берилди. Бу соҳага доир Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг (1999 й. февраль) махсус қарори қабул қилинди. Мазкур қарор асосида Ўзбекистон Миллий Университетининг журналистика ва Ўзбекистон Давлат Жаҳон Тиллари университети халқаро журналистика факультетлари бутунлай қайта ташкил этилди ва уларнинг таълим базаси мустаҳкамланди. Янги руҳдаги дарсликлар, янгича ўқитиш услубларини яратиш жараёнлари бошланди.

XXI аср бошларидан жамият сиёсий соҳасини эркинлаштириш ислохотларининг бошланиши билан боғлиқ ҳолда ОАВ фаолиятини демократлаштиришга янада муҳим эътибор берилди бошланди. Президент И.А. Каримов ташаббуси ва махсус Фармони билан 2002 йил май ойига келиб ОАВ устидан ҳар қандай цензурани амалга ошириши мумкин бўлган бошқарув органларининг бутунлай тугатилиши натижасида матбуотни эркинлаштириш соҳасида янги бир давр бошланди. Шунингдек, иккинчи чақириқ Олий Мажлиснинг IX

сессиясида фукаролик жамияти асосларини барпо этишда оммавий ахборот воситаларининг ўрни бениҳоят катта эканлиги эътироф этилди, уларга катта масъулият юкланди.

2002 йилнинг 3 июлида Ўзбекистон Республикаси Президентининг "Оммавий ахборот воситаларининг бошқарувини такомиллаштириш" тўғрисидаги Фармони эълон қилинди. Мазкур Фармонга биноан Ўзбекистон Давлат Матбуот қўмитаси Ўзбекистон Матбуот ва ахборот агентлигига айлантирилди. Президентнинг мазкур Фармони моҳияти оммавий ахборот воситаларини эркинлаштириш, уларнинг фаолиятига давлатнинг аралашувини чеклаш мақсадларини кўзда тутган эди. Шу давргача ўзининг катта ваколатларидан фойдаланиб норасмий цензурани амалга ошириб келган Ўзбекистон Давлат Матбуот қўмитасининг Матбуотда давлат сирларини сақлаш бошқармаси фаолияти бутунлай тугатилди. Давлат томонидан ОАВнинг эркин фаолият юритишлари учун барча шарт-шароитлар яратилди⁷⁸.

1995 йилда мамлакатда 384 та газеталар, 66 та журналлар нашр этилган. 19 та телестудиялар, 2 та радиостанциялар, 3 та давлат электрон ОАВ, 1 та ахборот агентлиги фаолият юритган бўлса, 2005 йилга келиб газеталар сони 597 тага, журналлар 145 тага, телестудиялар 43 тага, кабель телевидениелари 34 тага, радиостанциялар 12 тага, нодавлат электрон ОАВ 93 тага, ахборот агентликлар эса 4 тага этди. Мамлакатнинг турли минтакаларида 70 та хусусий телевидение ва радио компаниялари фаолият юритиб, улар Ўзбекистон ҳудудининг 70 фоизига ўз ахборот ва бошқа кўрсатув ҳамда эшиттирувларини тарқатиш қобилиятига эгадирлар⁷⁹.

Лекин, мамлакатда нодавлат ва хусусий ОАВнинг жамиятдаги таъсир доираси жуда ҳам секинлик билан ўсаётганлигини кузатиш мумкин. Жамоатчилик фикрини ўрганиш "Ижтимоий фикр" маркази томонидан 2003 йил 3-10 сентябрда ўтказилган "ОАВ ва жамоатчилик фикри - 2003" мавзусидаги социологик сўровномаларда берилган "Сиз Ўзбекистон ички ҳаётига доир ахборотлар ва халқаро ҳаёт тўғрисидаги воқеаларни ОАВнинг қайси манбаларидан оласиз?" деган саволга респондентларнинг жавоблари қуйидагича тақсимланган: 92,6% республикадаги давлат телевидениеларидан, 35,3% давлат радиостанцияларидан, 32,3% давлат ОАВдан, 21,2% Россия ОАВдан, 5,8% нодавлат телевидениелардан, 6,9% мустақил ОАВдан, 4,8% нодавлат радиостанцияларидан, 0,2% хорижий - "Би-Би-Си" ва "Озодлик" радиостанцияларидан.

"Сиз Республика ОАВ тақдим этаётган ахборотларнинг тезкорлиги, сони ва сифатидан қониқасизми?" деган саволга респондентларнинг жавоблари қуйидагича тақсимланган: 38,2%

⁷⁸ Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2002 йил 3 июлдаги «Оммавий ахборот воситаларини бошқарувини такомиллаштириш» тўғрисидаги Фармони. –Б.1- 2.

⁷⁹ Ўзбекистон ОАВ тўғрисида маълумотнома. 2005 йил 16 январь. –Б.6.

мутлоқ қоникаман, 48,8% қисман қоникаман, 5,9% қоникмайман, 3,9 % жавоб беришга кийналаман, деб жавоб берганлар, 3,2% жавоб беришдан бош тортганлар⁸⁰. Социологик тадқиқотлар натижалари кўрсатиб турибдики, мамлакат ОАВ фуқаролик жамиятининг ҳақиқий институти сифатида фаолият юритишлари учун, авваламбор, уларнинг нодавлат турларини кўпайтириш орқали ОАВнинг фуқаролар ва жамиятдаги турли-туман ижтимоий қатламлар ва гуруҳлар манфаатларини ифодаловчи ва уларнинг муаммолари ечимларини топишга йўғрилган фаолиятини шакллантириш зарурияти туғилмоқда.

Қисқа давр ичида оммавий ахборот воситаларининг эркин фаолияти учун ҳуқуқий асослари яратилди, унинг стратегияси, йўналиши, жамият ҳаётидаги ўрни белгиланди. Шунингдек, ОАВнинг жамоатчилик фикрини ўрганиш ва шакллантиришдаги ўрни муҳим аҳамият берилди бошланди. Фуқаролик жамиятида жамоатчилик фикри асосида шаклланган талаб ва таклифлар ҳокимият томонидан ўрганилади ва шу таклифлар асосида қабул қилинган қарорлар жамиятга тақдим этилади. Демократиянинг моҳияти ҳам жамиятни шу услубда бошқаришда намоён бўлади. Америкалик социолог Уолтер Липпман нуктаи назарича, жамоатчилик фикри кишиларнинг умумий, жамоавий манфаатлари ифодасидир.

Мамлакатда 2005 йилнинг бошидан ОАВни ривожлантиришнинг янги босқичи бошланди. Президент И.А. Каримов 2005 йилнинг 28 январиди Олий Мажлис Қонунчилик палатаси ва Сенатининг қўшма мажлисидаги маърузасида ОАВни мамлакатда амалга оширилаётган ислохотларнинг узвий қисми сифатида ривожлантириш борасидаги қуйидаги вазифаларни кўйди: Ўзбекистонда демократик янгиланишлар жараёнини чуқурлаштириш ва фуқароларнинг эркинликларини таъмишланишнинг ғоят муҳим шarti - бу оммавий ахборот воситаларини ривожлантириш учун демократик андозаларни жорий этиш бўйича аниқ ва изчил чораларни амалга оширишдир⁸¹.

Жумладан, Президент И.А. Каримов томонидан ОАВ нинг иқтисодий эркинлигини таъминлаш, уларнинг мустақил фаолият юритиши ва ривожланиши мақсадида ОАВни қўллаб-қувватлаш жамоатчилик жамғармаси тузиш, давлат телевидениеси негизда жамоатчилик телевидениесини шакллантириш, телерадиосиндурия бозорини ривожлантириш, тижорат ва ҳудудий нодавлат телерадиостудияларнинг фаолият юритиши учун зарур шарт-шароитлар яратиш, замонавий рақамли ахборот технологияларини жорий этиш каби вазифалар кўйилди.

⁸⁰ ЦИОМ «Ижтимоий фикр». Аналитическая справка по результатам опроса общественного мнения «СМИ и общественное мнение - 2003». –С.2-4.

⁸¹ Каримов И.А. Бизнинг бош мақсадимиз - жамиятни демократлаштириш ва янгилаш, мамлакатни модернизация ва ислох қилишдир // Ўзбек халқи ҳеч қачон, ҳеч кимга қарам бўлмайди. Т. 13. - Т.: Ўзбекистон, 2005. –Б.190.

Бундан ташқари, 2005-2006 йиллар давомида Ўзбекистон Республикасининг "Оммавий ахборот воситаларида давлат ҳокимияти органларининг фаолиятини ёритиш", "Телерадио кўрсатувлар ва эшиттирувлар тўғрисида", "Жамоатчилик телевидениеси тўғрисида", "Кабель кўрсатувлари тўғрисида", "Оммавий коммуникациялар соҳасидаги иқтисодий асослар тўғрисида" қонунлар қабул қилиш режалаштирилган⁸². ОАВнинг фуқаролик жамияти институти сифатидаги таъсир доирасини кучайтиришга доир ислохотлар "Кучли давлатдан - кучли фуқаролик жамияти сари" тамойилининг таркибий қисмларидан бирига айланди.

Хулоса қилиб айтиш мумкинки, Ўзбекистонда демократик оммавий ахборот воситаларининг ҳуқуқий асослари яратилиши билан жамият ижтимоий-сиёсий ҳаётида маълум ўзгаришлар рўй бермоқда. Матбуот соҳасида жиддий ўзгаришларни амалга ошириш учун зарур булган шарт-шароитлар шаклланди. Давлат ва жамоат ташкилотлари оммавий ахборот воситалари билан бир қаторда хусусий матбуот тизими яратилди. Эркин матбуот бозори шаклланди, бозор иқтисодиёти талабларига жавоб бера оладиган мустақил нашрлар сони кенгайди ва дастлабки рақобат муҳити куртаклари пайдо бўлди. Матбуотнинг иқтисодий асосларини яратиш, уларнинг ҳуқуқий кафолатларини таъминлаш ва мустақил нашрлар фаолияти учун зарур шарт-шароитлар яратиш ҳали миллий матбуот олдида турган энг долзарб муаммолардан бири бўлиб қолмоқда. Ривожланган демократик давлатлар тажрибасини ўрганиш, муассис ва таҳририят ўзаро муносабатларини янги босқичга кўтариш масалалари ҳам ўз ечимини кутмоқда. Муҳими, мустақиллик йилларида эркин оммавий ахборот воситалари фаолияти учун зарур бўлган ҳуқуқий, ижтимоий-сиёсий ва иқтисодий шарт-шароитлар шаклланди. ОАВнинг фуқаролик жамияти институти сифатида ривожланиш ислохотлари давом этмоқда. Диққатга сазовор муҳим томони шундаки, эркин матбуотни ривожлантирмай туриб, фуқаролик жамияти куриш ва инсон эркинлиги, ҳуқуқларини таъминлаш мумкин эмаслигини жамоатчилик англай бошлади.

⁸² Қаранг: Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2005 й. 10 мартдаги «Жамиятни демократлаштириш ва янгилаш, мамлакатни модернизация ва ислоҳ этиш мақсадлари ва вазифаларини амалга ошириш Дастури тўғрисида»ги 24-ракамли Қарорига 4-илова. -Б2.

ХУЛОСА

Ушбу магистрлик диссертациясини ёзиш давомида фуқаролик жамияти институтлари ва уларнинг унсурларининг келиб чиқиши билан боғлиқ илмий методологик манбаларни ўрганиш, таҳлил, этиш ва умумлаштириш асносида Ўзбекистонда фуқаролик жамияти институтларини янада ривожлантиришда эътиборга олишга молик бўлган қуйидаги хулосалар шаклланди.

- XX асрнинг 90-йиллари бошида Президент И.А.Каримов томонидан мамлакатнинг тарихий ривожланиш анъаналари, демократик принциплар ва халқимиз дунёқарashi, қолаверса, мамлакат миллий манфаатларини ўзида ифода этган фуқаролик жамияти, ҳуқуқий давлат ва бозор муносабатларига ўтиш даврининг назарий асослари ишлаб чиқилган.

- ривожланган мамлакатларда шаклланган демократик кадриятлар, фуқаролик жамиятига хос тамойиллар фақат халқаро тажрибаларда синовлардан ўтганлиги учунгина эмас, балки ўзбек халқининг миллий манфаатларига мос келганлиги учун ҳам мамлакатдаги ислохотлар жараёнларига босқичма-босқич татбиқ этила бошланди;

- сиёсий партиялар фуқаролик жамиятининг муҳим институтидир. Фуқаролар сиёсий партиялар воситасидагина ўз сиёсий манфаатларини ифодалай олиш, уларни давлат органларига етказиш имкониятига эга бўладилар;

- сиёсий партиялар у ёки бу ижтимоий қатламларнинг манфаатлари ва муаммоларини ўзида ифода этади, уларни сиёсий кенгликларда ҳимоя этади;

- сиёсий партия ижтимоий қатлам ёки қатламлар сиёсий манфаатлари ифодачиси сифатида ҳокимият учун курашади, ижтимоий қатламларнинг сиёсий манфаатларини ҳимоя қилиш мақсадларида сиёсий жараёнларда фаол иштирок этади;

- мамлакатда қисқа давр ичида тўртта сиёсий партия шаклланиб, жамиятда кўппартиявийлик тизими шаклланди. Парламент, Президентлик сайловлари ва маҳаллий вакиллик органларига сайловлар асосан кўппартиявийлик асосида ўтказилиши анъанага айланди;

- мамлакатда икки палатали парламентга доир ҳуқуқий асосларнинг ривожлантирилиши натижасида фуқаролик жамиятининг институтлари – нодавлат-нотижорат ташкилотлар ва сиёсий партиялар жамиятдаги индивидлар, ижтимоий гуруҳ ва қатламлар манфаатларини парламентда қабул қилинадиган қонунларда ифодалашга эришиш шарт-шароитларига эга бўлдилар;

- нодавлат-нотижорат ташкилотлар дастлаб жамиятни ўзини-ўзи бошқариши асосида, яъни фуқаролик жамиятини мустақил ижтимоий бирлик сифатида яшашини таъминлаш эҳтиёжлари ва манфаатларига уйғун ҳолда пайдо бўлди, нодавлат-нотижорат ташкилотлар фуқаролик жамиятининг муҳим ва энг асосий институтларидан бирига айланди;

- Ўзбекистонда миллий мустақилликни эълон қилиниши билан маҳалла ўзини қадимий, анъанавий-ҳуқуқий мақомларига эриша бошлади. Шу билан бирга давлат ва унинг органлари томонидан фуқароларнинг ўзини-ўзи бошқаришнинг ҳуқуқий мақомини мустаҳкамлаш, маҳалла, қишлоқ, овул ва шаҳарча фуқаролар йиғинларини фуқаролик жамиятининг асосий институтига айлантиришга доир чуқур ислохотлар амалга оширилди;

- Ўзбекистонда сайловларнинг жамият институти сифатида шаклланиши ҳамда сайловлар жараёнига замонавий демократик тамойилларнинг кириб келиши натижасида бу институт фуқаролик жамияти ва ҳуқуқий давлатни шакллантиришнинг таркибий қисми сифатида ўзини оқлади;

- Ўзбекистонда демократик оммавий ахборот воситалари ҳуқуқий асосларининг яратилиши билан жамият ижтимоий-сиёсий ҳаётида маълум ўзгаришлар рўй берди. ОАВнинг "тўртинчи ҳокимият" ва фуқаролик жамиятининг институти сифатидаги ривожланиш ислохотлари давом этмоқда.

Мамлакатда ижтимоий барқарорликни таъминлаш зарурати, мавжуд анъанавий институтларнинг (оила, маҳалла, таълим ва тарбия муассасалари ва бошқалар), турли йўналишлардаги нодавлат-нотижорат ташкилотларнинг бу борадаги фаоллигига эришиш ҳамда уларнинг ривожланишини етарли даражада қўллаб-қувватлашни тақозо этмоқда. Мамлакатда ижтимоий-иқтисодий эркинлаштиришнинг муҳим йўналишларидан бири бўлган - жамиятнинг ўрта қатламини шакллантириш вазифаси айнан шу институтлар иштирокида амалга оширилиши мақсадга мувофиқдир. Бу, жамият томонидан ислохотлар жараёнининг қўллаб-қувватланиши имкониятларини ҳам кенгайтиради.

Мамлакатда туб сиёсий ислохотларни, авваламбор, жамият ҳаётини кенг қўламли эркинлаштиришни оғишмай амалга ошириш - қонун устуворлигига асосланган фуқаролик жамиятини барпо этишнинг зарур шартларидан биридир. Ушбу демократик ўзгаришлар қонунийликка асосланган ижтимоий адолатни, пировард натижада, жамият ҳаётининг асосий мезони ва қондасига айлантиришга қаратилиши лозим. Бу борада аксарият фуқароларнинг сиёсий-ҳуқуқий онг ва маданияти юқори даражада бўлиши ҳам ҳал қилувчи аҳамиятга эгадир.

Бунга эришишнинг энг мақбул йўлларида бири нодавлат-нотижорат ташкилотлар ва ижтимоий-сиёсий институтларнинг фаолиятини янада эркинлаштириш, уларнинг давлат органлари ва жамоатчилик билан ўзаро муносабатларида ҳамкорликни янада ривожлантириш

билан боғлиқдир. Юқорида келтириб ўтилган илмий хулосалардан кўриниб турибдики, билдирилган хулосалар бир-бирларини тўлдиради, шу билан бир қаторда чамбарчас боғлиқ ҳолда ривожланади. Бу эса ўз навбатида фуқаролик жамияти институтларининг ривожланишига асос бўла олади.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати:

Ўзбекистон Республикаси Президенти И.А.Каримов асарлари

1. Каримов И.А. Ўзбекистон: миллий истиқлол, иқтисод, сиёсат, мафкура. Т.1.-Т.: Ўзбекистон, 1996.-364 б.
2. Каримов И.А. Биздан озод ва обод Ватан қолсин. Т.2 -Т.: Ўзбекистон, 1996.-380 б.
3. Каримов И.А. Ватан саждагоҳ каби муқаддасдир. Т.3. -Т.: Ўзбекистон, 1996.-366 б.
4. Каримов И.А. Бунёдкорлик йўлидан. Т.4.-Т.:Ўзбекистон, 1996.-349 б.
5. Каримов И.А. Янгича фикрлаш ва ишлаш-давр талаби. Т.5. -Т.: Ўзбекистон, 1997.-384 б.
6. Каримов И.А. Хавфсизлик ва барқарор тараққиёт йўлида. Т.6.-Т.: Ўзбекистон, 1998.-429 б.
7. Каримов И.А. Биз келажагимизни ўз қўлимиз билан қураимиз. Т.7. –Т.: Ўзбекистон, 1999.-410 б.
8. Каримов И.А. Озод ва обод Ватан, эркин ва фаровон ҳаёт- пировард мақсадимиз. Т.8.-Т.: Ўзбекистон, 2000.-528 б.
9. Каримов И.А. Ватан равнақи учун ҳар биримиз масъулмиз. Т.9.-Т.: Ўзбекистон, 2001.-432 б.
10. Каримов И.А. Хавфсизлик ва тинчлик учун курашмоқ керак. Т.10.-Т.: Ўзбекистон, 2002.-542 б.
11. Каримов И.А. Биз танлаган йўл-демократик тараққиёт ва маърифий дунё билан ҳамкорлик йўли. Т.11.-Т.: Ўзбекистон, 2003.-320 б.
12. Каримов И.А. Тинчлик ва хавфсизлигимиз ўз куч-қудратимизга, ҳамжиҳатлигимиз ва қатъий иродамизга боғлиқ. Т.12.-Т.: Ўзбекистон, 2004.-400 б.
13. Каримов И.А. Ўзбек халқи ҳеч қачон, ҳеч кимга қарам бўлмайди.Т.13 .-Т.: Ўзбекистон, 2005.- 448 б.
14. Каримов И.А. Ўзбекистон буюк келажак сари. - Т.: Ўзбекистон, 1998.
15. Каримов И.А. Бизнинг бош мақсадимиз - жамиятни демократлаштириш ва янгилаш, мамлакатни модернизация ва ислоҳ этишдир. Олий Мажлис Қонунчилик палатаси ва Сенатининг қўшма мажлисидаги маърузаси. 2005 йил 27 январь. - Т.: Ўзбекистон, 2005.
16. Каримов И.А. Юксак маънавият - енгилмас куч. - Т.: Маънавият, 2008.
17. Каримов И.А. Ватанчимизнинг босқичма-босқич ва барқарор ривожланишини таъминлаш - бизнинг олий мақсадимиз. Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 16

йиллигига бағишланган тантанали маросимдаги маъруза. 2008 йил 5 декабрь. - Т.: Ўзбекистон, 2008.

18. Каримов И.А. Инсон манфаати, ҳуқуқ ва эркинликларини таъминлаш, ҳаётимизнинг янада эркин ва обод бўлишига эришиш – бизнинг бош мақсадимиздир Т.: Ўзбекистон, 2012.

ҚОНУНЛАР ВА НОРМАТИВ ҲУҚУҚИЙ ҲУЖЖАТЛАР

1. Инсон ҳуқуқлари умумжаҳон декларацияси.- Т.: 1998.
2. Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси. - Т.: Ўзбекистон, 2013.
3. Ўзбекистон Республикасининг «Ўзбекистон Республикасида жамоат бирлашмалари тўғрисида»ги Қонуни // Ўзбекистон Республикасининг қонунлари. 4-сон. - Т.: Адолат, 1993.
4. Ўзбекистон Республикасининг «Сиёсий партияларни молиялаштириш тўғрисида»ги Қонуни // Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Ахборотномаси, №5 (1337), 2004.
5. Ўзбекистонда демократик кўппартиявийлик ва парламентаризм тамойилларини ривожлантириш масалалари // Ўзбекистон: фуқаролик жамияти сари. - Т.: Шарқ, 2003.
6. Ўзбекистон Республикасининг «Давлат бошқарувини янгилаш ва янада демократлаштириш ҳамда мамлакатни модернизация қилишда сиёсий партияларнинг ролини кучайтириш тўғрисида»ги Конституциявий Қонуни // Ўзбекистонда сиёсий партиялар. - Т.: Минтақавий сиёсат жамғармаси, 2007.
7. Ўзбекистон Республикаси вакиллик органларига сайловлар // Ўзбекистон овози. 2004 йил 28 октябрь.
8. Ўзбекистон Республикаси Марказий сайлов комиссияси Ахборотномаси. №1-2 (II-1), 2005.
9. Ўзбекистон Республикасининг «Халқ депутатлари вилоят, туман ва шаҳар Кенгашларига сайлов тўғрисида»ги (ўзгартиришлар билан) Қонуни // Ўзбекистон Республикасининг сайлов қонунлар тўплами. - Т.: ХДЮИ, 2004.
10. Ўзбекистон Республикасининг «Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисига сайлов тўғрисида»ги (янги таҳрири) Қонуни // Ўзбекистон Республикасининг сайлов қонунлар тўплами. - Т.: ТДЮИ, 2004.
11. Ўзбекистон Республикасининг «Нодавлат-нотижорат ташкилотлари тўғрисида»ги Қонуни // «Нодавлат нотижорат ташкилотлари тўғрисида»ги Ўзбекистон Республикасининг Қонунига шарҳлар. - Т.: Адолат, 2001.
13. Ўзбекистон Республикасининг «Жамоат жамғармалари тўғрисида»ги Қонуни // Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Ахборотномаси, № 9-10 (1329-1330). 2003.

13. Давлат рўйхатидан ва ҳисоб рўйхатидан ўтган ҳамда фаолият кўрсатаётган нодавлат нотижорат ташкилотлар умумий жадвали (2005 й. 12 майдага ҳолати).

14. Ўзбекистон нодавлат-нотижорат ташкилотларини қўллаб-қувватлаш фонди устави. - Т.: 2005.

15. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2002 йил 3 июлдаги «Оммавий ахборот воситаларини бошқарувини такомиллаштириш» тўғрисидаги Фармони.

16. Ўзбекистон ОАВ тўғрисида маълумотнома. 2005 йил 16 январь.

АДАБИЁТЛАР:

1. Вакиллик органларига сайловлар // Ўзбекистон овози. 2004 йил 28 октябрь.

2. Демократик кўппартиявийлик ва парламентаризм тамойилларини ривожлантириш масалалари // Ўзбекистон: фуқаролик жамияти сари. - Т.: Шарқ, 2003.

3. Демократик сайловлар: халқаро тамойиллар ва миллий ўзлик // Демократлаштириш ва инсон ҳуқуқлари, 2000. №1-2, -Б.44-48.

4. Жалилов Ш. Кучли давлатдан - кучли фуқаролик жамияти сари Т.: Ўзбекистон, 2001.

5. Инсон ҳуқуқлари умумжаҳон Декларацияси. - Т.: 1998. –Б.30.

6. Мадумарова М. Маҳалла ва тарбия. -Андижон: Ҳаёт нашриёти, 2009.

7. Мустақиллик изоҳли илмий оммабоп луғат.-Т.: Шарқ, 2006.

8. Мустафоев Б. Ўзбекистон парламенти сайлови яқунлари // Ўзбекистон Республикаси Марказий сайлов комиссияси Ахборотномаси. №1-2 (11-1), 2005,

9. Нурматов И. Парламент сайловининг очиклиги ва ошқоралиги // Ўзбекистон Республикаси Марказий сайлов комиссияси Ахборотномаси. №1-2. (11-1), 2005.

10. Общая и прикладная политология: Учебное пособие. / Под обвдей редакцией В.И.Жукова, Б.И. Краснова, - М.: МГСУ: Союз, 1997.

11. Политические коммуникации: Учебное пособие. -М.: Аспект Пресс, 2004.

12. Профили организаций оказывающих содействие Республике Узбекистан. Сборник - Т.: 2004.

13. Саидов А.Х. Избирательное право в Республике Узбекистан. Вопросы реформы законодательство и зарубежный опыт. Т.: Узбекистан, 1993.

14. Скидмор М. Дж., Трипп М.К. Американская система государственного управления. - М.: СП «Квадрат», 1993.

15. Усмонов Қ. Ўзбекистон тарихи (миллий истиқлол даври) -Т. Ўқитувчи, 2003.

16. Юнусов Б. Етакчи + ҳуқуқ + иш услуги + маъсулият. -Андижон. 2013.

17. Қирғизбоев М. Фуқаролик жамияти генезиси, шаклланиши ва ривожланиши. -Т.: Ўзбекистон, 2010.
18. Қирғизбоев М. Фуқаролик жамияти сиёсий партиялар, мафкуралар, маданиятлар. -Т.: Шарқ,1998.
19. Қирғизбоев М.Фуқаролик жамияти назарияси ва хорижий тажриба. -Т.: 2006.
20. Гофуров А. Инсон ҳуқуқлари. -Т.: Ўзбекистон, 2012.
21. Хаджимухамедов М. Политические партии в общественном мнении Узбекистана // Ижтимоий фикр. Инсон ҳуқуқлари. №3, 2003.